Дід сидів в глибокому вольтерівському кріслі, довгого чубука тримав у правій руці; легке пасмо диму підіймалося з люльки, стелилося тонкими сивувато-блакитними цівками. На столі горіли дві свічки в мідних шандалах; жовтувате світло падало на сиву дідову голову з навислими над очима сивими бровами і довгими сивими вусами, воно грало і на діамантовому персні, що лежав перед дідом на столі. То був старовинний перстень з чудовим діамантом блакитної води, якийсь тоненький жіночий палець прикрашав він колись; в тьмяному світлі свічок чудовий діамант грав всіма вогнями одвічної краси і сили.

Кімната поринала в півтемряві. Густі тіні огорнули й постать бабуні, що сиділа в кріслі перед коминком. Дрова давно перегоріли, тільки жар, присипаний вже сивим попелом, кидав червонуваті зблиски на згорнені на колінах руки бабуні. Голова її притулилась до подушок крісла,— зігріта теплом коминка, бабуня куняла старечим, передвічним сном. В хаті було тихо, тільки старовинний годинник у високій шафочці червоного дерева пронизував своїм низьким голосом: тік-так, тік-так, тік-так...

За стіною пливло життя, тут, в цій хатині, притулилися спогади.

— Ти хочеш знати історію цього персня? — озвався до мене дід, потягнув з чубука і загорнувся сивим сувоєм диму.— Тож слухай і не забувай.

I

Давно це діялось, у 1831 році, то був час польсько-російської війни. Революція спалахнула в Варшаві 29 листопада 1830 року. Вона вже готувалася давно. Незадоволення зростало, накопичувались непорозуміння. Та й не диво: конституційна Польща й монархічна Росія з’єднані під однією короною, то була спілка нетривала. Вже й самому Олександрові, наприкінці його царювання, наприкрілась була

конституція польська. Вона й подобалась йому доти, доки сейм лише складав пишномовні подяки своєму доброжицеві, коли ж сейм почав виявляти волю дійсно вільної народної організації,— самовласникові російському те не засмакувало.

Краків і Литва! Невиразними натяками Олександр давав надію ляхам на приєднання до Царства Польського всієї території Литви, а та надія пустила коріння. Палка мрія поляків,— Польща в історичних межах 1772 року,— набувала в думках їхніх реальної можливості. Тим часом змінились політичні обставини. Олександр вже й на думці не мав здійснювати свої обіцянки, та й все російське суспільство, і реакційне, і ліберальне, не могло погодитись з тим, щоб віддати полякам Волинську, Подільську та Київську губернії, а поляки вважали їх частиною Польщі. Коротко мовлячи, медовий місяць шлюбу Польщі з Росією хутко закінчився, відносини зіпсувалися. Почалися з боку Росії утиски й приборкання конституції, з боку польського громадянства — закладання таємних організацій, змови, таємні зносини з чужоземними дворами. До того ж сам Костянтин1 своєю лютою вдачею, своїми суто монархічними світоглядами, презирливим відношенням і до конституції, і до вільної надії викликав своїми нетактовними вчинками раз по раз обурення й образу. Багато польських офіцерів позбавили себе життя з-за несподіваних образ цесаревичевих. Коли ж престолу російського осів Микола Перший, відносини ще погіршали. Микола був самовладником з голови до п’ят, самовладність то була його плоть, його кров. Конституція польська була для його як сіль в оці, воля слова, воля друку, воля зібрань,— безглуздям здавалось йому все те, і перша міра його була цензура в Польщі. Коли ж революція двадцять шостого грудня2 виявила тісний зв’язок польських таємних товариств з Південним Товариством,— долю Польщі було вирішено в серці царевім. Почались репресії, страшні кари...

А в Європі скрізь шумували повстання народів. Почуття скривдженої волі і національної гідності охопили всі народи. Людина виросла. Кожен почував себе перш за все сином своєї нації і вільною людиною, зі зброєю в руці готовий він був обстоювати святі "права людини". 1 була віра в

можливість всього неможливого! Ще тінь Наполеона витала над Європою, і всі розуміли, що геній може здолати все: створити держави, зруйнувати їх, перекроїти всю мапу Європи. Мов над пожарищем сполохані голуби, літали гарячі революційні вірші: Томаса Мура до ірландців, Байрона до греків, Міцкевича до поляків, до росіян, Рилєєва до всіх...

Нарешті спалахнула революція у Франції. Микола Перший вважав своїм завданням гасити не тільки-но в себе, а й в усіх європейських державах найменший прояв духу волі і вирішив оголосити війну Франції. В першу голову мало виступити польське військо. Всі фінанси Царства Польського наказано було повернути на майбутню війну3.

Це було останньою краплею, що перевершила чашу. З Францією Польща воювати не могла! З Францією були зв’язані в поляків найкращі спогади. Франція перша оголосила великі лозунги волі, Франція перша простягла руки помочі розшарпаній Польщі,— польські офіцери не мали битися з французами проти волі.

Так спалахнуло повстання в Варшаві.

Костянтина мали вбити, та замах не вдався. Ще ватаги повстання хтіли надати рухові лояльності, ввести павідь народну в береги, але Микола Перший того не визнав. Війну було оголошено. В маніфесті Микола звертався короткими грізними словами до війська: "Мы приказали нашим верным солдатам идти против бунтовщиков и истребить их. Знайте, что Бог предназначил нас для водворенья порядка среди всех народов, но прежде всего вы должны нам возвратить Польшу, временно оторванную бунтовщиками".

Військо російське рушило. Обурення проти "бунтовщиков" було велике, не тільки реакційні кола, навіть Пушкін озвавсь на повстання нації відомим віршем "Клеветникам России", і той вірш всім був на вустах. Серед масового офіцерства закипіли шовіністичні настрої:

"низкопоклонная, невежественная" шляхта насмілилась вимагати від Росії того, що й сам Наполеон не наважився вимагати! Роздушити осине гніздо. До чорта їхню конституцію! Тільки невеличка частина молодих інтелігентних офіцерів, причетних в тій або іншій мірі до повстання двадцять шостого грудня,— не спочували війні, вважаючи претензії поляків на Волинь, Київщину й Поділля безпідставними, вони з повагою ставилися до нації, що повстала, щоб вирвати свою Вітчизну з рук тирана!

Але таких було небагато, решта офіцерства кипіла, рвалася до бою, та справи затяглися, війна починалась не так, як треба.

Врятований своїм камердинером, Костянтин втік з Варшави, і коли генерал Герштейцвейг другого ж таки дня прилетів до цесаревича на мизу Вержбу і пропонував йому за чотири години придушити все повстання й запровадити спокій в місті, Костянтин не погодився на те, втрачав час на миротворчі заходи і аж коли впевнився, що повстання має метою незалежну самостійну Польщу,— подався з усім своїм військом до російських кордонів. В цьому вчинкові не було ні краси, ні завзяття, ні державної мудрості. Він обурив офіцерство. Та й саме російське військо стягалося поволі: момент війни був нагідним для поляків, а не для нас. Великі частини російського війська щойно повернулися після турецької кампанії знеможені і війною, і хворобами, були розташовані по всій безмежній просторі Росії, і треба було значного часу, щоб, маючи тогочасні засоби транспорту, зосередити їх і збити в один кулак. Польща мала на той час перевагу: військо польське, і вимуштроване, і всім заосмотрене, налічувало тридцять п’ять тисяч чоловік: дві дивізії піхоти, в кожній дивізії три піхотні бригади, одна артилерійська, всього двадцять дев’ять батальйонів — двадцять вісім тисяч чоловік. Кавалерії тридцять вісім ескадронів — сім тисяч коней та артилерія — сто шість гармат. Та ще було до розпорядку тридцять п’ять тисяч запасу. Це військо сильне, здорове, добре вимуштроване, сконцентроване на невеликій території, до того ж охоплене великим патріотичним піднесенням,— палало і рвалось до бою.

Не знайшлося проводиря! Коли б хоч пів-Наполеона! Хо-хо! — підзатягнувся дід люлькою.— Хо-хо! — подав він знов по довгій паузі.— Хтозна, як би й закінчилася справа! Проводиря не було! Кожен офіцер палав завзяттям, а того завзяття, що став би на чолі всіх і сміло, не оглядаючись, певний своєї перемоги, в захваті січі повів би своє військо до бою,— такого не було. Хлопицький не виправдав надій польського народу. Марно тратив час на дипломатичні порозуміння з Петербургом і давав тим можливість нам концентрувати військо, намагався стримати революційний рух, тримався всіми силами організації революційних повстанських частин і тим пригашував вогонь, що мав розжеврітись на всю країну... А час летів...

На заяви і пропозиції польських посланців цар відповів маніфестом до російського народу, скликаючи його до війни проти ляхів-бунтарів, що запосіяли таку "ужасную измену".

Першого січня фельдмаршал Дибич-Забалканський озвався до поляків маніфестом, він ознаймив в ньому, що імператор доручив йому командування армією, якій "предназначено положить конец беспорядкам, охватившим Царство Польское", і закінчувалася прокламація: "преступное упорство я сумею наказать с непоколебимой строгостью".

А в Польщі час збігав намарно! Зрештою Хлопицький зрозумів, що війна невідклична, і закінчив тим, шо зрікся свого диктаторства.

25-го січня 1831 року сейм оголосив, що нарід польський, репрезентований сеймом, ознаймує свою незалежність і право віддавати свою корону тому, кого він вважатиме гідним носити її, "хто дасть найсвятіші гарантії того, що свято й непорушно заховуватиме народну волю".

Рубікон було перейдено: годі було просторікувати, треба було братися до зброї!

Дід блимнув очима з-під навислих брів і провадив далі, вже старечий голос його набирав сили молодості і колишнього завзяття.

— Я вже казав, що ліберальна частина офіцерства, та, що не забувала заповітів декабристів, визнавала права поляків. Ми чекали багато від польської війни, вважали, що революція може перекинутись і на Росію, що лозунг — "воля й знищення кріпацтва" може підняти народні маси і наше козацтво. Багато мрій шумувало в молодих головах.

А тим часом армія російська важко, забарно, а таки невпинно сунула до Царства Польського, і 6 лютого 1831 року фельдмаршал Дибич перейшов польський кордон.

Отже, 6 лютого зійшлися дві армії на Гроховому полі: армія народу, що вийшов на смертельний бій за свою волю, за право на життя, і слуги царські, що вийшли з наказу царського віддати своє життя за право самовладця душити волю, топтати нації, закріпачувати народи.

Але війна сама по собі, минаючи причини, що звели армії на полі січі, має якісь чари, що опановують вояком. Коли бачиш перед себе озброєне військо ворога, озброєне могуче, що от-от кинеться на тебе,— шалене-шалене бажання перемогти охоплює людину. Е, хіба тепер розуміють, що таке війна, тепер не війна — різниця! Нема захвату, нема поезії, нема завзяття. Є холодний розрахунок — знищити щонайбільшу частину ворога. В наші часи війна мала свій ореол, це був герць найвищих сил людського духу: завзяття, презирство до смерті, сила волі, шалений героїзм, життя за товариша, повага до співборця, ганьба довічна тому, хто не кинувся б з добутою шаблею один на п’ятьох, хто повернув би спину ворогові! Тоді були завзятці! На дуелі під дулом пістоля їли вишні, на полі січі, бачачи неминучу перемогу суборця, пускали собі кулю в лоба. Завзятці мали право на війну, а тепер!..

Дід сердито махнув рукою і загорнувся серпанком диму.

— І ось,— провадив він далі,— зійшлися ми на Гроховому полі. Деякі офіцери, особливо штабні, сміялися, жартували, казали, що після першого залпу вчуємо польську команду: "Бронь до води, сам до лєсу!" або: "Пан за пана заховайсь!" Але на Гроховому полі ми зустріли героїв!

Очі дідові спалахнули, обличчя зашарілось:

— Ти того не розумієш, а воїн воїнові брат! Страхополоство ворогове викликає презирство до нього, завзяття — повагу. На Гроховому полі полягло чотирнадцять тисяч поляків, чотирнадцять тисяч найкращих синів отчизни. З нашого боку не менше. Коли б не героїзм польських солдат, війну було б скінчено на Гроховім полі!

Не забуду ніколи однієї картини,— провадив він далі, дивлячись через мою голову в якусь далеку темну далечінь.— Ми ще не брали участі в бою, а навколо кипіло, жило, дим, вогонь, каміння, бомби зривались за нами й перед нами. Ґвалт, залпи пострілів, стогони гармат. Повітря вгиналось під льотом бомб. Ми ше стояли. Підскакав ад’ютант, заграли сигнал — в атаку, зашелестіли прапори, ми змахнули палашами й ринули в бій. Поляки здригнулись, не встояли проти нашої атаки. Сивий командир їхній з добутою шаблею кинувсь наперед. Хтось з наших одним змахом палаша одтяв йому з шаблею руку. Але він не впав. Спливаючи кров’ю, він озирнувся до своїх і крикнув голосом, що не забуду довіку: "Поляки! До зброї! За матку отчизну!" — припав коневі до шиї і, спливаючи кров’ю, кинувсь наосліп вперед. Поляки за ним.

Ми збились груди з грудьми. Лящало залізо, тріщали кості, розсатанілі коні топтали і рвали один одного. Нас обстрілювали з двох боків. Земля, каміння, ківери, каски, уламки лафетів літали в повітрі. Повітря гоготало... Крики, прокльони... Пекло кипіло навколо. Нічого не пам’ятаю. Знаю тільки, що ми, кірасири, прорвали польську піхоту і погнали кінноту... Нарешті почувся сигнал — "отбой!". Бій закінчився.

Одстогнало поле... Застигла кров... Ніч простелила свою жалобу над усіма...

Дід задумався — здавалось, все минуле ожило перед його очима:

— Ми повернули на свої позиції,— почав він знов,— ми не перемогли, поляки з своїх позицій не відступили, але й вони не перемогли. Та жодна армія не скористувалася з цієї ситуації. З нашого боку і офіцерство і солдати виявили силу завзяття, ми переважали кількістю, за нами стояла стомільйонна Росія, здавалось, два дні — і ми розпудимо всю польську армію і ввесь чотиримільйонний польський нарід. Так думала вся Росія, так думав був і фельдмаршал. Од’їжджаючи з Петербурга, Дибич похвалявся задушити Польщу за два тижні, навіть закликав знайомих до себе в Варшаву на млинці. Не напік! Він сам загубив всю справу. Не здобув перемоги під Гроховим, повів всю кампанію помацки, непевно, замучив нас безглуздими наказами, безнастанними очікуваннями підмоги, фуражу, провіанту, убивав кожну ініціативу, вибух шаленого завзяття. "Обережність і запопадливість" стали девізом нашої армії. З таким девізом "гендлюй в крамниці,— городів і фортець не здобудеш".

Перший опір поляків під Гроховим і сила непередбачених обставин одразу позбавили його певності й розсуду, а без них... Ха, ха! І здачу у віст розіграти неможливо!

Вся гвардія була в нього свіжа, вона не брала участі під Гроховом. Треба було забрати гренадерський перший і шостий піхотний, три кавалерійські, гвардійські частини цесаревича, одинадцять козацьких полків, триста п’ятдесят гармат і рушити всією цією масою на Варшаву. Двадцять п’ять верст переходу за день небагато, триденний запас хліба в ранцях, десятиденний у фуражах. За вісім днів ми під Варшавою.

Очі дідові грізно блимали:

— Переходимо Віслу по льоду, шалена атака, армію ворожу розбито. Варшава наша, кінець кампанії!

Але обережний Дибич не міркував так, як міркує завзятий вояка. Цілі дні сидів він зі своїм штабом над мапами, оглядав, перевіряв свої небезпечні пункти, оборонні позиції і ворожі річки, болота, озера, забуваючи, що на мапах вони не замерзають ніколи і що перед нашим носом поляки переходили з військовими частинами по льоду і через Віслу, і через Нарев, і через Буг. Вираховував, якою кількістю провіанту треба забезпечити армію, щоб рушити вперед, забуваючи, що ми ідемо не в аравійську пустелю, а в країну, по якій ще не пройшов вогонь війни.

Ха, ха! У 1796-му Бонапарт став на чолі голодного, обшарпаного війська, не забезпеченого ні магазинами, ні грошима. З верховин Апеннін показав він своїм обшарпанцям розкішну Ломбардію і повні запасу фортеці, і ситі армії, австрійську і сардинську. "Солдати! — озвавсь він до свого війська,— дивіться — все це ваше! Ідіть і беріть!"

І голодна армія подужала ситу! Ха, ха! Австрійці й сардинці кинулись навтіки, аж черевики погубили. Ха, ха! Це доказ тому, що не ситі харчі дають славу і перемогу, а перемога дає армії і славу, і харчі!

То наш головнокомандуючий досліджував практику! Про таких тактиків ще славетний Суворов казав: "Вони тільки тоді зважаться до бою, як припруться правим флангом до калюжі, лівим до купи гною".

Та й сам Дибич не мав в собі тієї приваби, що мусить мати той, кому доручено життя тисяч людей. Малий, гладкий, надзвичайно неохайний, з копицею рудого волосся на голові — віри в себе він не давав. Командир мусить відчувати поезію війни, мусить мати гаряче серце, що саме прагне непевності та небезпеки. Злютовану, мов криця, волю, віру в самого себе і певність в можливість перемоги там, де поміркованість бачить загибель. Треба вміти кинути в вогонь січі все — життя, добробут

і славу. Ганнібал, Наполеон не боялись того. Дибич трусився над своєю не по правді збитою славою, як скнар над вистарцьованими шагами.

Помалу непевність, зневірливість, ремство починали розпливатися по армії... Хтось склав глузливі вірші... Пам’ятаю з них один куплет: "Лях из Варшавы нам кажет шиш, что ж ты, Шаршавый, под лавкой спишь? Задай, вояка, Варшаве чос! Хватай, собака, голодный пес!" І цю пісню солдата співали по таборах.

Солдати! Які були тоді солдати! Кожен і воїн, і командир! Що теперішньому війна? Кому в голові тільки рало та коса. А ті солдати? З такими і Чортів міст можна було здобувати, а з теперішніми дарма! Врозтіч підуть.

— Звичайно,— додав дід вже спокійніше,— закони миколаївські були жорстокі: двадцять п’ять років служби, муштра, фрунтистика, дисципліна. Але вони виробляли з солдат особливу корпорацію, злютовану єдністю завдання. Війна була рукомеством цих людей, і вони розуміли її поезію. Здорові, плечисті, всі як один з нафарбованими вусами, що стирчали, мов щетина, засмалені від вітру, покарбовані в боях, деякі сиві, ківери набакир, очі — вогонь. Самі коні чують січу, копитом б’ють, вухами прядуть. Сигнал. Марш, марш! Зашамотіла криця — і рушила кавалерія, мов лава. Хто встоїть! Хто не здригнеться! Ет!..

Дід махнув рукою і знов посунувся в глибину крісла, кілька разів смикнув з люльки, а тоді вже знову заговорив спокійніше:

— Тепер нові командири звуть солдат "гарматним м’ясом". Ми того не казали: наші солдати, досвідчені в ненастанних боях, бувалі в різних країнах, мали свій вояцький розум, кожен вахмістр міг стати завжди за ротмістра, фельдфебель за ротного. І вони міркували і теж ремствували на недбалість, непотрібну обережність головної квартири.

Щастя Дибичеве, що й полякам не повезло: їм теж бракувало талановитого, завзятого командира. Січа під Гроховим піднесла їм духу: коли вони й не перемогли нас, вони встояли на своїх позиціях. Європейські часописи розголосили по всьому світові цей поспіх малого війська, і їм треба було зараз, негайно використати його!

Поляки того не зробили. Треба було одразу ж підняти повстання: на Литві і на Вкраїні, а щоб підняти весь нарід,— знести кріпацтво і наділити всіх селян землею. Правда, з перших днів повстання залунали в Варшаві голоси, що вимагали перш за все закону надання власності селянам і знесення кріпацтва на Вкраїні і в Литві. Та почались дебати, обміркування, проект закону замаринували. Е, коли б вони його оголосили! Все закипіло б круг нас! Найгірше становище армії, коли вона оперує в країні, охопленій повстанням,— от тоді вже нема ні харчу, ні фуражу, ні спокійної хвилини. Казан кипить і перекидає армію, мов тріску. Та, на щастя поляків, хоч Хлопицький і не хтів спиратися на повстання і тим зачіпати інтереси власників, повстання закипіло само і на Литві, і на Вкраїні. Звичайно, це не було те всенародне повстання, що за часів Богдана охопило всю Україну, це було повстання власників, шляхти, духовенства, учнів, жінок і дітей, але не можна оминути правди, в повстанських частинах було багато й селян, змучених панами, підважених обіцянками волі,— бо магнати на Вкраїні виявили більш глузду і одразу пообіцяли селянам і землю, і волю. Ці повстанські частини розсіялись по всій Литві, Волині й Поділлю і виявили силу героїзму. На Литві вславилася повстанка Емілія Плятер, вона стала на чолі батав4 повстанських і виявила надзвичайний героїзм. Взагалі жінки польські дивували нас своїм завзяттям і своїм патріотизмом. Щодень офіцери приносили нові оповідання, романтичні і цікаві.

А в нашій кампанії настав нудний час.

Невдача на Гроховому полі спантеличила нас, дальші розпорядки головнокомандуючого дратували всіх, до того ще катастрофа з армією Розена і головне: холера, що з нечуваною силою поширилась у всій армії,— все це підтяло бадьорий настрій армії. Ми стояли тижнями на

бівуаках. Ввечері запалювали вогнища, солдати збиралися біля них, але не чути було ні жартів, ні музики, ні пісень,— військо мовчало, а то вже погана ознака! Воювати зі славою можна, коли і кінь тупоче, і солдат регоче! Наші солдати мовчали. Навіть завзятці гусари, завжди готові на самі одчайдушні витівки, мовчки сиділи круг вогню: ківери, як і завжди, на потилиці, та сизо-червоні носи похнюплені, мовчки гусари полоскали ромом кишки від холери.

До того всього ще й досада, ображене самолюбство. Не знаю вже яким робом, але до нас доходили європейські часописи французькі й англійські. Треба сказати, що вся європейська преса підтримувала поляків, вихваляла їхній героїзм, патріотизм, нападала на російський деспотичний уряд, що хтів знищити волю і незалежність Польщі, неславила російську армію за її невдалі операції. Це обурювало офіцерів, і диспути не припинялись.

Героїзм поляків впливав тільки на кращу частину офіцерства. Горда одповідь польського парламентаря з Варшави — графа Місієльського, що прибув до Дибича під Грохів, пропонуючи йому згоду, на різкі слова фельдмаршалові: "Пам’ятайте, що ви тільки майор армії бунтарів, а я головнокомандуючий армії його Імператорської Величності!" — була такою: "Так, я тільки майор, але заступник вільної нації, а ви слуга самовладця". Ці горді слова переходили з вуст на вуста. Але більшість офіцерів трималася панросійських поглядів.

У нас в полку визначалися з таких двоє: ротмістр Жолтков і поручик Шлітер. Жолтков — і ремонтер, і гуляка, і дуеліст, банкомет знаний — не мав жодних ідей, ненавидів "ліберялістів" всіх фахів. Кінь, команда, наказ, ром, банк — на тім кінчався його світ. Шлітер був другою фігурою: він належав до тих зрусифікованих німців, шо стають більшими росіянами, ніж самі росіяни. Надзвичайно акуратний, пунктуальний, з вилизаним рудуватим волоссям і такими ж рудуватими вусами і холодними сіро-зеленими очима, вимуштрований, рівний, мов ціпок, але не стрункий, він швидче був гарний, ніж поганий. Риси обличчя його були добре виміряні, але вираз очей, вся фізіономія викликали якусь

відразу. В жінок він поспіху не мав, не мав його і в товаришів. Старанно ховаючи своє німецьке походження, хоч треба сказати сливе три чверті нашого генералітету складалося тоді з німців,— він удавав з себе нарочитого росіянина, вживав спеціально російських виразів, протестував проти німецької мови, був патріотом acharne5 російського монархізму, ненависником найменшого прояву волі, найбільшим педантом по службі, а в душі — страхополохом. До солдат він був надзвичайно жорстокий, і вони ненавиділи його. В ньому не було жодного пориву,— все було розраховано й одміряно: пив, не напиваючись, в карти грав, не програваючи, мав терпіння сидіти годинами біля столу, вираховуючи, ставив карту, брав куш і вставав від столу. В кампанії вмів так улаштовуватись, що не бував ніколи "в ділі": на ординарцях, при штабі, квартирмейстром,— але критикував всіх. Холодний, акуратний, стриманий, ненавидів всіх, що горіли молодим завзяттям, мали поспіх в жінок, в товаришів,— і в першу голову ненавидів він мене.

Отже, був самий поганий вечір, який буває на бівуаках, накрапав дрібний безнадійний дошик. Всі ми збилися до старої шопи,— це був наш клуб. Навкруг шопи кипіли самовари, всередині порались маркітанти, дерли з нас по карбованцю за фунт цукру. В самій шопі було аж темно від диму. На столах, на прилавку блимали, мов плавали, в синьому димі лойові свічки. Ґвалт, гомін аж стояли під цим пошарпаним дахом. Брудний притулок, але сюди поспішали всі, бо тут здобувались новини, мінялись думками. Отже, і цього вечора в цій шопі збилась сила офіцерства. Круг стола банкомета сиділи і стояли картярі. З цієї групи чулися одноманітні вигуки: бита! взяла! мазу! Дві групи різались в кутку в віст. Треті збилися круг барабана і, наливаючи рому в чай, тихо переказували один одному новини і критикували накази "начальства". Двоє офіцерів схилились над мапою і, тикаючи в неї пальцями, кричали палко про когось і про щось. Але найбільша група зібралася біля Жолткова. Це були наші кірасири. Жолтков сидів на столі, тримав в руці французьку газету, червоний, сердитий, розпанаханий на всі гаплики, він сипав гарячими словами і бив правою рукою по газеті, мов хтів

помститись на ній за образу. Шлітер стояв за ним, підтримував його і уважно поглядав на молодих офіцерів, що збились круг Жолткова.

— Ач, хоробрі які,— кричав Жолтков,— давно з Москви тікали? А тепер що? Росіяни — варвари, страхополохи? Не можуть навіть з тричі більшими силами подолати ляхів? Поляки герої, б’ються за отчизну, за волю? Égalité, fraternité, liberté?6 Чули ми вже це, чули!!

— Це вони з подяки за те, що поляки відвели од них замах государя імператора,— підтакнув з-за спини Шлітер.

— А так! Коли б не поляки — навели б ми у Франції свої порядки, був би й Вісімнадцятий там, де Перший7... То кожен бунтар, що не поважає законної влади, герой,— питаю я вас?

— Даймо, вони посилали парламентарів до государя, прохали забезпечити конституцію,— кинув хтось з молодих офіцерів.

Жолтков скипів.

— Вони будуть посилати парламентарів, ставити нам умови, нам, переможцям Наполеона! А... шляхта! Намагаються добути в Росії те, чого й Наполеон не...! В ноги кланятися їм государеві за те, що з ласки своєї їм дарував. А їм ще права, конституцію! Та Росії та клята конституція, як дірка в мості! З неї всі завіральні ідеї. Дивляться на їхню конституцію і наші дурні та й собі!.. Карбонарії, якобінці, лібералісти?

— А чому ж не повстають в Пруссії, в Австрії? Здається, німецький режим не м’якший за наш російський?

Ці слова з вуст рудавого німця обурили мене.

— О, так,— озвався я,— німецький режим може задушити кожну святу іскру, але російський солдат поважає того, хто добуває шаблю за волю.

Шлітер не зблід і не почервонів, він тільки ледве помітно прищурив, мов кіт, очі і одказав холодно:

— Російський офіцер не може поважати тих, що добули шаблю проти його государя, гайдамацькі банди російському солдатові смакувати не можуть.

Він знав про моє українське походження і про те, що я належу до ненависних йому ліберalістів.

— На вашу думку, і принц Оранський, і Бобеліна, і грецькі ватаги8 належать теж до гайдамацьких банд,— завважив я ущипливо, але Жолтков не дав мені говорити.

— Що там, батенько, рівняти,— галасував він, розмахуючи газетою, мов палашем,— іспанці, турки — інквізитори, варвари! А росіяни що? Самі ж їх витягли! Хто їм їхню чортову конституцію дав? Государ імператор. А хто їм військо утворив, хто обескадронив всю їхню сволоту? Цесаревич Костянтин! А з чого бунт? З чого бунт, питаю? Наказ виступати — а вони бунт. Не хочемо бити французів. Та коли мені мій государ каже: іди і бий! — я не питаю, кого і за що? — Жолтков з силою вдарив себе кулаком в волохаті груди.— На чорта за матушку Росію полізу і не оглянусь!

— Не хтіли іти в першу голову, страхополохи,— вимовив Шлітер, стискаючи презирливо тонкі губи.

— Ну, страхополохи,— зашуміли в задніх рядах,— бачили ми їх під Гроховим, а хто розбив Розена... не хотіли битись з французами...

Шлітер весь витягнувся, мов на параді, і одкарбував:

— Le soldat ne connâit, que son devoir, c’est d’obéir a son chef9.

— Вірно,— провадив далі з запалом Жолтков.— Я як солдат повинен підлягати наказу мого начальства, а коли б не те, дивився б я цим панам в зуби. Дасть тільки князь наказ — і ми ту польську армію шапками закидаємо.

— А повстанці,— заговорили гуртом офіцери,— вся Литва в вогні, а Поділля, Волинь? Дверницький іде до них на підмогу...

— Банди,— перебив Жолтков,— од першої гармати розлетяться, мов горобці.

— Сволота,— процідив крізь зуби Шлітер.

— А де там,— загомоніли навколо,— вся шляхта, ксьондзи, жінки...

— Шляхта, що не має чого втрачати: люди маєтні тягнуть до Росії, бо знають, що тільки монархічна влада може забезпечити їм і землі, і селян.

Слова Шлітера перебили одночасні різноголосі вигуки, посипались фамілії відомих магнатів польських, що брали участь в повстанні.

— Магнати магнатами,— завважив я,— а гірше те, що нарід пристає до них, війна стає народною війною.

— Пообіцяли волю,— вкинув хтось здалеку.

— Що? — заревів Жолтков, зриваючись з стола.— Народна війна? Воля народові? Воля п’яному мужикові?

— Нарід іде за тим, хто дозволяє йому грабувати,— холодно й жорстко виголосив Шлітер.— Пани дали їм дозвіл грабувати скарбове майно, а коли ми дамо мужикам гасло: "Бий панів, грабуй їхнє майно!" — нарід, себто сволота вся, одразу кинеться на своїх панів.

Презирливий тон німця порвав багатьох, всі заговорили разом і ніхто нікого не слухав. Хтось вигукував якісь історичні ймення, хтось кричав: "Факти! факти!" Хтось підтримував Шлітера, хтось виступав проти нього. Годі було розібрати, тільки над всіма маяла в здоровезній руці Жолткова французька газета та лунав його зичний бас:

— Ми їм покажемо "Польску", ми їм ось що під ніс замість Литви.

Не знаю, чим би закінчився наш диспут, коли б на цю хвилину не вскочив до шопи молодий офіцер нашого полку, жвавий, веселий, рум’яний, завжди закоханий підпоручик Турута. В запалі нашому ми і не почули його виголосу, коли б не крики, що посипались з усіх боків:

— Та що ж? Кажи! Ворог? Атака?

Ми теж кинулися до Турути, він стояв, оточений всіма присутніми, навіть картярі повернулися до нього, і Турута, сяючий від того ефекту, що викликала його поява, виголосив голосно:

— Денис Давидов прибув до нас!

Спільне "Ура!" вкрило його слова.

Дійсно, звістка була радісна. Давно вже казали, що Давидов приїде до нас, і ми його чекали. Відомий герой дванадцятого року, поет, одчайдушний партизан, він був дуже популярний серед військових. Прибуття його знаменувало початок партизанських дій, а партизанська війна, повна пригод, несподіванок, права на власну ініціативу, завжди смакувала молоді.

Наші сподіванки справдилися. Давидов прийняв команду над нашою частиною, нас прикомандирували до корпусу генерала Ридігера, ми мали підтримувати зв’язок між Ридігером і Крейцом.

Почалась робота! Ми, молодші офіцери, були в захваті, галасували всі, а Жолтков поперед других. Шлітер додержував загального тону, знов казав про "сшибку грудью", про "матушку Росію", але ми знали, що партизанська війна його не тішить, та й ворог був завзятий. Славний польський генерал Дверницький мав завдання — з’єднати всіх волинських повстанців, перейти на Поділля, тоді всіма об’єднаними силами вдарити на нас, перервати наші шляхи, комунікації.

Коли генерал Ридігер зрозумів його плани, він напружив всі свої сили — і почались наші атаки та марші! Дверницький поспішав щодуху, ми його наганяли, а тим часом у нас в запіллі спалахувало повстання. Становище наше було скрутне. Воно ще погіршало, коли ми одержали певну звістку, що повстанці зосередилися в великих силах у Володимирі-Волинському. Давидов кинувся на Володимир, щоб одразу, несподівано налетіти на місто і захопити всіх. Я був з ним.

Не раз довелося мені за цю війну перебувати в січах, в атаках і в різних бувальцях, стинатися з удвічі дужчим ворогом, але того, що ми зустріли в Володимирі, я ще не бачив.

Більше трьох тисяч повстанців зібралось під Володимиром, щодня прибували до них нові добре озброєні частини. Всі молоді, завзяті, чудові коні, дорога зброя. А на чолі всіх цих повстанських частин стояв молодий багатий граф Людвіг Стецький разом зі своєю молодою красунею графинею, вона брала участь у всіх військових подіях і своїм патріотизмом запалювала всю цю й так гарячу молоду силу.

Такий кулак в запіллі набирав вже загрози, Давидов вирішив одразу захопити всіх. З нами було чотири полки. Треба було налетіти на ворога раптом і несподівано. Так ми і зробили. Повстанці нас не сподівались,—

вони вважали, що ми насідаємо на Дверницького, і спокійно стояли табором за містом. Зчинився бій. Давидов налетів на поляків, мов коршак, і зразу одрізав їх від міста. Ми оточили графа Стецького. Палаші наших гігантів-кірасирів сікли й кришили повстанців, вони відбивались завзято, але, звичайно, не могли встояти проти чотирьох полків регулярного війська. Я бачив графа Стецького, бачив, як він налітав на нас на чолі своєї кінноти, мов шалений, наражаючись на смерть, бачачи нашу очевидну перемогу, за всяку ціну він не хтів допустити нас до міста. Нарешті товариші його зрозуміли безглуздя таких атак. Стецький похитнувся в сідлі, тоді коня його вхопили за поводи — і кіннота польська почала відступати. Ми їх не переслідували: ми знали, що велика частина повстанців скупчилася в місті. Чи несподіваний наш наскок, чи відсутність досвідчених бойових командирів, чи невідомість про чисельність нашої частини були причиною тому, що чудові піхотні загони, озброєні графом з власного арсеналу, не взяли участі в січі, а причаїлись, очікуючи нас, в місті. Але тільки-но перші наші шеренги (Давидов наказав драгунам і козакам спішитись) вступили до міста, як з усіх боків затріщало. Кулі посипались, мов дощ, з вікон, з дахів, з-за парканів, з-під брам, з дерев, вони сипались безнастанно, видно було, що інсургентів10 сховалось в місті чимало, що в кожнім пункті було кому й стріляти, і набивати рушниці. Частина нашого війська залишилась за містом, на випадок можливої атаки інсургентів з ближнього лісу. В місті бились козаки і драгуни11. Січа кипіла, кожен будинок брали з боєм. Козаки сатаніли: вони падали під кулями, що сипались на них, але вдиралися в дворища — і тут починавсь лютий рукопашний бій! Повстанці його витримувати не могли, бо, як виявилось, більшість їх складалась з юнаків, були жінки і діти. Козаки не жалували нікого, витягали жінок за коси на вулицю і тут рубали їм голови. Купи трупів нагромаджувались біля кожного будинку. Але серед ґвалту, пострілів, скажених вигуків, брязкоту щабель, шипіння вогню, гуркоту одірваних віконниць, розбитих брам, парканів чулися хриплі вигуки: "Єще Польска не згінела".

Місто запалало.

Я в’їхав у Володимир, коли справу було вже закінчено. Я мусив побачити генерала, а для того треба було переїхати місто. За мною скакав наш любий Турута. Будинки палали, вогонь перелітав з одного на другий. Ми мусили гнатись кіньми щодуху, щоб не задихнутися в цих вузьких вуличках від жару й диму, але очі мої не могли одірватись від страшного видовиська бою. Ці купи трупів, чоловічих і жіночих, в роздертій одежі, з розпатланими косами, що свідчили про скажену лютість людську, трупи почеплені на воротях, розбиті будинки, колишні тихомирні притулки добрих родин,— все це життя, так старанно і довго творене Божими і людськими руками, було скошене одразу косою січі, якою пливли димом пожежі, нерозважні жалі, непоквитовані муки.

В деяких купах трупи лежали горілиць, дивлячись скляними очима в почорніле від заграви небо, деякі припали одно до одного, мов прощаючись на вічне розстання, з деяких куп ще чувся тихий стогін, але ми не могли спинятись, треба було вибиратись якнайшвидше з цих вузьких палаючих завулків.

Нарешті ми винеслись на широку площу, там стояв костьол. Біля нього ще кипів бій. Козаки й драгуни, мов чорти, лізли у вікна, хоч з даху і з вікон їх осипали дощем куль. Велика група козаків збилася на паперті біля дверей костьолу, вони намагались висадити їх ломами, але двері було чимсь завалено зсередини, та саме в ту хвилину, як ми порівнялися з костьолом, двері з страшним гуркотом впали — і вся середина його виявилась нам, мов у театрі. Серед костьолу з хрестом в руці в повному облаченні стояв ксьондз, весь сивий і білий, мов вибитий з мармуру, притиснув до грудей золотого хреста, жінки стояли навколішках круг нього, біля вікон збились з рушницями інсургенти. "За матку отчизну!" — крикнув голосно ксьондз і підніс високо над головою хреста. То була одна мить! Чорною хвилею ринули козаки крізь вікна і двері в костьол. Я тільки бачив, як золотий хрест майнув у повітрі і зник... все заревло — і закипіла різанина.

Я одвернув голову і вдарив острогами коня.

Ми винеслись далі. В першій вулиці, куди ми в’їхали, стояв на відшибі гарненький будинок. Навколо ще не горіло, але будинок вже палав, горів гонтовий дах, знати, його підпалили. Круг будинку стояли донці, веселий і хижий регіт зривався серед них. Нас це зацікавило. Ми спинили коні, із здивуванням побачили знайому постать. Це був Шлітер, він теж сміявся.

— А що там, братця? — крикнув я козакам.

Шлітер озирнувся. Яке гидке було його обличчя!

В холодних зеленкуватих очах вистрибувала якась хижа радість.

— Викурюємо лисичку, ваше високоблагородіє! — одказали весело козаки.

Я глянув у вибиті вікна і побачив страшну картину: в кімнаті попід вікнами лежало кілька трупів, посередині стояв диван з розрізаними подушками, купи видертої з нього паклі валялися долі. Біля нього стояла жінка. Коли б хто хтів змалювати богиню війни — це була вона. Вона стояла серед кімнати бліда, в білій, забризканій кров’ю сукні. То була сукня, в якій красуня мала вийти на банкет, а попала на січу. На шиї її горіли діаманти. Чорне волосся спадало до колін, вуста були стиснуті, брови зійшлись грізно над переніссям, очі, чорні од гніву, кресали іскри. В правій руці вона стискала ножа. Полум’я вже лізло в вікна, лизало стелю.

Козакам, видно, подобалась люта забавка.

— Здавайсь, мадам командир! — кричали вони регочучи.— Дивись, п’яти припече!

Ця гидка сцена обурила мене.

— Поручик, що ви робите! — крикнув я Шлітерові.

— Не хоче здатись полячка,— розсміявсь він,— козаки задумали викурити.

— Соромтесь, поручик,— це жінка.

Я не скінчив, вчувся страшний гуркіт, частина стелі завалилась, і чорний дим ринув з горища валом, і в ту ж хвилину, несподівано сам для себе, я зіскочив з коня, кинувсь у вікно, схопив жінку на оберемок і перекинув її через вікно і тільки-но встиг вистрибнути сам, як нова частина стелі з гуркотом впала, всю кімнату заслало чорним димом.

Жінка лежала зомліла,— чи дим, чи смерть, що зазирала їй в очі, одібрали в неї сили,— очі її були заплющені, тонкі чорні брови, мов намальовані пензлем, різко виділялись на білому чолі. Дороге діамантове кольє поблискувало на шиї. З її обличчя, з постаті, з убрання знати було, що вона належить до чільного шляхетства. Моя присутність стримувала донців, всі замовкли.

— Поручик Турута,— сказав я,— візьміть жінку через сідло.

— Стривайте,— втрутивсь Шлітер,— бранка моя, я сам одведу її до штабу, це дружина графа Стецького, вона може розказати про сили і рух інсургентів.

— Ваш був би труп,— перебив я його,— а труп не сказав би нічого. Турута, одвезіть бранку до штабу.

Почувся сигнал. Справу з Володимиром було покінчено. Тих, що залишились живими, забрали в полон. За кіннотою, що подалась у ліс, нарядили погоню, але ловити інсургентів було нелегко, вони розсипались по лісах і мов поринули в воду.

Історія з графинею покотилась по всій нашій частині, не придбав од неї слави Шлітер! Не знаю, чи звали графиню Катериною, чи ні, але хтось пустив дотепа, що поручикові Шлітеру за "гаряче діло" при штурмі костьольного будинку дано ордена святої Катерини Великомучениці. Шлітера прозвали "кавалерственною дамою". Я придбав смертельного ворога.

II

Дід помовчав, потягнув ще кілька разів з люльки, похитав сивою головою, гукнув Микиту, загадав йому витрусити й набити люльку й провадив далі:

— Ну, оповідати тобі в подробицях про кампанію не буду: про це вже багато написано. Ми гналися за Дверницьким,— завдання наше було не допустити його на Поділля. На Волині, а особливо на Поділлі, де було зовсім мало нашого війська, повстання поширювались — і справа набувала загрози. Вся шляхта,— всі урядовці, юнацтво, духівництво,— озброїлася. Повстанські частини налічували вже до двох тисяч шабель та списів, деякі мали й гармати. Ці частини зростали, мов лавини, захоплюючи все, що було по дорозі, розливались, мов повідь, переливалися з Поділля на Київщину, організовані повстанські батави збиралися на Уманщині, Білоцерківщині. Коротко,— все кипіло на Правобережній Україні. Тому і поспішав так Дверницький на Поділля. Коли б йому поталанило пробитися до Кременця, де в Кременецькому ліцеї чекала на нього сила озброєної молоді, а звідти вирватись на Поділля,— хтозна, що із того було б!

Отже, він поспішав, ми заступали йому шлях. За нами зростали повстанські частини, ми кидались на них і знову поспішали навперейми Дверницькому, та піймати його було нелегко.

То був досвідчений, завзятий командир, солдати його любили, в вогонь кидались за ним, а він, розуміючи вагу свого завдання, кидався в

бій, мов барс, замітав сліди, мов лис, та все прямував "скорим маршем" до Кременця.

Генерал Ридігер мав тільки одну тисячу вісімсот шабель та дві тисячі чотириста двадцять багнетів, Дверницький — десятитисячний корпус, але люди його були потомлені. Ридігер, спокійний, холодний, певний себе, не заносивсь фантазією, а вираховував вірно і рух, і сили, і заміри ворожі. Здавалося, що він і Дверницький грають в шахи, шо обидва ігроки розгубили всі фігури і тепер поспішають один перед одним провести пішака в дамки. Хто перший доведе?

Але війна залишала тяжке враження. Повстанці, звичайно, не витримували бою з регулярними частинами, та рідко хто віддавався на ласку, їх засилали без суду в Сибір, розстрілювали на місці, їх мали не за вороже військо, а за бунтарів. Крім Шлітера і Жолткова, офіцери виявляли потай своє незадоволення. До того ж повстанці були мудрі на різні штуки: вони залишали нам на місці своїх таборів або білі прапори з написами: "За нашу і вашу вольность", або мішки, прив’язані до високих сох. Солдати кидались до них, розв’язували, а там бувало повно відозв до наших солдатів. Палкими словами пояснювали ляхи їм, що б’ються за отчизну, за волю, і радили їм обернути і свої шаблі проти царського уряду й добувати собі волю.

Не знаю, чи шумувало що у вусатих солдатських головах, але те слово "отчизна", з яким кидалися в бій повстанці, з яким вмирали вони, маяло над нами в повітрі, палало на зорянім сувої неба.

А наші пішаки хутко посувалися по шахівниці. Осьось Дверницький мав уже ввійти до Кременця, та, незважаючи на все його завзяття, Ридігер заступив йому шлях. Зчинився останній бій під Баремелем, і Дверницький, щоб врятувати своє військо, мусив перейти австрійський кордон. Пішак Дверницький зійшов з шахівниці.

Тим часом в армії відбулися важливі події. Остроленський бій; вперше за всю кампанію ми мали повну перемогу, смерть від холери Костянтина Павловича і невдатливого фельдмаршала Дибича. В липні прибув новий фельдмаршал граф Паскевич, і з його прибуттям піднявся дух в армії, почали готуватись до наступу, до штурму Варшави. Наші частини залишались в Поділлі і на Волині.

Розколисані хвилі повстання не вгамовувалися. Повстанські банди, добре знайомі з місцевістю, переховувалися по лісах, з’єднувалися знову, перехоплювали наші обози, нашу пошту, псували шляхи, палили мости, а до того сила повстанців тікала за кордон, до Австрії, а з тим відти перебиралася до "Царства" і збільшувала сили польські. Тому треба було запобігти — і наші резервні частини зайняли прикордоння Волинської й Подільської губернії.

Штаб нашого полку став у містечку Ш., а нас поставили по сусідніх селах і панських фольварках. Село N, де мав я стати з своїм ескадроном, належало великому магнатові графові Ружмайлу, як казали, воно було осередком всього повстанського руху в повіті, і тому мені наказали мати пильне око на все, розсилати скрізь патрулі, особливо по лісах, що підходили до самого графського парку, і головне: шукати й знайти князя Порецького,— голову повстанців, що переховувався в цих лісах.

Я радий був на деякий час пожити більш-менш спокійним життям, відійти від полку, від ненастанних суперечок з Шлітером, з Жолтковим, забути хоч на час ці щохвилинні питання: "Хто йде? Де ворог? Скільки? Сідай! Піхота чи кіннота? Є гармати чи нема?"

Коротко, я був надзвичайно задоволений, коли ескадрон мій розташувався в селі, а я з вістовим моїм скочили на коней і подались до фольварку. Трезор біг за нами... І його вже нема, пропав старий товариш,— додав сумно дід,— а шо то був за собака: і розумний, і вірний... А нема вже тепер і собак таких!

Ми вже чули, що граф був великий багатир і що його палац був одним з пишніших на всю округу, тому я з цікавістю поспішав до нього.

День був сумний, похмурий, вечоріло. Здалеку ми вже побачили колосальну масу садиби: високий, білий, камінний мур тягнувся далеко широким пасом, з-за зеленої стіни парку визирали шпилі башт, дахи й білі стіни будівель. Я стиснув коня острогами, широкий шлях вів просто до в’їзної брами палацу. Ми наблизились... тепер я роздивився і мур, і браму,— вони були імпозантні. Геть по всій верхній частині муру стояли чудово вибиті з каменю вази з камінними язиками полум’я, що здіймалося, мов з якоюсь скаргою, до неба, висока камінна брама гордо замикала садибу, ніби відділяла її від буденного натовпу життя. Над самою залізною брамою пишався, підтримуваний двома левами, графський герб з графською короною вгорі. Але він був перерубаний посередині,— це свідчило, що рід графський згаснув, що не лишилося спадкоємців, імені.

Вістовий скочив з коня, щоб одчинити браму, брама була замкнена. Поки він стукав і гукав, я роздивився крізь Грати високої брами частину садиби. Біля самої брами за муром стояв маленький камінний будиночок воротаря, а просто до палацу йшла рівна алея високих тополь, в кінці її білів високий палац.

Гончаренко стукав недовго, дверці маленького будинку відчинилися і звідти вийшов старий сивий-сивий дідочок. Шкандибаючи, він підійшов до брами, зняв з паса великого ключа, одімкнув замки і, низько кланяючись, одчинив обидві половини воріт. Його, мабуть, було вже попереджено про наш приїзд, бо він не спитав мене, чого і до кого я їду, а з низьким поклоном лише привітав по-польськи "яснеосвіченого пана ротмістра".

Я пустив коня галопом. Вітер гнав хмари, високі тополі голосно зашуміли, похитнулись одна до одної, і той гомін глухий покотився горою ген-ген аж до самого палацу. То ж було привітання, то було ремство за порушений спокій.

Ми виїхали з алеї на широке дворище. Просто перед нами підіймався сам палац,— висока надзвичайно гарна двоповерхова будівля з антресолями, праворуч і ліворуч тяглися одноповерхові флігелі й оточували підковою все дворище. Між самим палацом і флігелями крізь легкі залізні штахети видно було зелені простори англійського саду, а за ним стояв темним муром парк. Посередині дворища з широкого басейну, обкладеного диким сірим каменем і обсадженого квітками, бив водограй, тихо дзвеніли струмки, падаючи на камінний грот і скочуючись (збігаючи) з нього в басейн. Це були єдині звуки в цьому розкішному дворищі. Ні собачого ґвалту, ні гамору, метушні і вигуків слуг, що завжди окривають гостя в поміщицьких садибах, не чути було тут, в цьому мовчазному дворищі.

Я придивився до палацу, в будівлі відчувалась рука майстра і тонкий смак власника. Високий фронтон було прикрашено горельєфами надзвичайної краси, кожне вікно прикрашали вони і закінчувалися графським гербом. Самий фронтон палацу виступав трохи наперед, обидва крила палацу закінчувалися баштами, на одній з них, на східній, блищав золотий хрест, там, знати, була каплиця.

Я скочив з коня, кинув Гончаренкові поводи і зійшов по сходах. Над високими дверима, що вели до палацу, вилася вибита з каменю гірлянда з елементів лицарської зброї, самі ці двері високі, мов церковні врата, були чудо краси,— вони були з гарного дуба, прикрашені горорізьбою і міддю. В двері були вроблені великі мідні кільця, а збоку висів біля мідної дошки дзвінкий молоток. Я вдарив тричі в дошку,— важкі двері відчинилися.

Десь і тут чекали на мене, бо все це зробилося швидко, без жодної забари. Двері відчинив старий слуга в лівреї, він був такий само старий і сивий, як і воротар, тільки тримався рівніше. Я увійшов у вестибюль палацу,— високі стрільчасті вікна підіймалися з обох боків, оленячі, лосячі роги, кабанячі голови прикрашали стіни. Я кинув слузі на руки шинелю і сказав, що бажаю бачити господарів замку.

— Графиня прохає пана ротмістра до себе,— одказав слуга по-польськи, низько кланяючись, і попрохав мене іти за ним.

Просто підіймалися нагору дубові сходи з чудовою різьбленою дубовою балюстрадою, ми піднялися на другий поверх і пішли довгою анфіладою покоїв.

Я не міг розглянути їх детально, мене вразили тільки розкішна горорізьба над вікнами і дверима, арматура, герби, стіни, вибиті гобеленами, адамашком, єдвабом. Меблі різьблені теж оббиті шовком; килими, люстри, бра на стінах і блискучі паркети, і німа тиша. Від цієї пишноти і мертвої тиші якесь незрозуміле хвилювання охопило мене.

Нарешті лакей спинився перед зачиненими дверима і попрохав мене почекати. Я залишився в салоні, зробив кілька кроків і несподівано опинився перед високим свічадом,— на мене глянув молодий офіцер,— ну, правди ховати ніде: ротмістр з мене був непоганий. Я обернувсь,— все було гаразд: і уніформа, й зброя, і темне волосся, що високо піднімалося над чолом, і темний вус, і стрункa постать.

— Графиня прохає пана ротмістра до себе,— вчув я за спиною голос лакея.

Я хутко обернувся,— двері було розчинено, слуга стояв при дверях. Я увійшов у великий темнуватий покій, мабуть, це був кабінет господаря. Двері з чорного дуба, весь плафон з дуба й горіха, горорізьба над вікнами, гобелени на стінах і старовинні портрети польських королів. Величезний стіл посередині, темні, сап’яном вибиті меблі, коминок з високим наддашком, що йшов до самої стелі, виступав наперед; в коминку тлів жар; на чорній мармуровій дошці зверху горіли свічки в високих шандалах, і світ їхній падав на групу біля коминка,— це й були господарі замку.

В високому кріслі, обличчям до дверей, сиділа стара жінка. Вона була зовсім сива, але трималася рівно, гордо. Прекрасні риси обличчя і ще чорні тонкі брови виявляли колишню красу, тонкі, тісно стулені вуста — волю. Обличчя її було біле, прозоре, зморшки не потворили його, воно здавалось зробленим з алебастру. Білі, прозорі руки з синюватими жилками лежали на бильцях крісла, тонкий золотий перстень блищав на лівій руці. На графині була чорна важка сукня без жодних прикрас. Вся постать графині, вираз її алебастрового обличчя, суворий і гордий, нагадували римську матрону.

Поруч неї стояла висока молода дівчина, права рука її лежала на спинці крісла. Дві довгі хвилясті коси перекинуті були наперед, вони спускалися темною золотою стягою нижче пояса, колір їх був надзвичайний, той, що звуть тиціановим, вони одбивали темним золотом. Обличчя дівчини було біле і ніжне, на щоках її ледве пробивався легкий рум’янець, але чоло було таке біле, що, здавалося, іскрилося, мов цукор, і на цьому білому чолі тонкі темні брови надламані посередині. Сірі очі дівчини, що від стрілчатих вій здавались зовсім темними, дивились гордо і впевнено. Вона була молода — їй було дев’ятнадцять-двадцять років. Вона була гарна. Але не пишне волосся, не очі, не брови вражали красою, ні. В постаті її, легкій, високій, стрункій, в виразі обличчя, сумному і гордому, в тісно стулених вустах, що, здавалось, казали мені, "москалеві": "Є сила і в мужності одчаю", була якась особлива ваба.

На ній, як і на старій графині, була чорна сукня жалоби, тільки на довгому срібному ланцюжкові висів срібний медальйон, а на лівій руці, що ховалася в важких складках сукні, блищав чудовий діамантовий перстень.

Я вклонився дамам, обидві холодно нахилили голови.

Я зарекомендувався і звернувся до старої графині на французькій мові. Не бажаючи користатися з свого права переможця, я сповістив графиню про те, що мені наказано розташувати ескадрон в її селі, і

прохав в неї дозволу спинитися в її садибі і взагалі препоручав себе її гостинності і ласці.

Моя промова, здається, справила добре враження.

— Пан ротмістр може бути спокійним,— одказала холодно стара графиня,— кожен, хто звертався до гостинності цього дому, не лишався без неї. Франц,— вона показала очима на старого слугу,— проведе пана ротмістра до офіцин12 і покаже панові панські покої, і зробить все, що буде панові потрібне. Прошу пана ротмістра звертатись завжди до нього. Сподіваюсь, що в Ружмайлові знайдеться все потрібне панові ротмістрові. Я поховала сина і внука — ми в жалобі,— додала вона,— тому не можу прохати пана ротмістра до свого столу.

Я нахилив голову. Звичайно, я сподівався більш ласкавого прийому, але відносини наші з ляхами були вельми напружені, я хтів був подякувати графині і вийти, та молода дівчина озвалася до мене, мабуть вона відчула мій настрій і схотіла трохи злагодити холодні слова графині.

— Якщо пан ротмістр любить гуляти, просимо одвідувати наш парк і сад.

Голос! Це був такий голос, що одразу запада в душу, низький, співочий, оксамитовий.

Я дзенькнув острогами і вимовив щиро:

— Сердечне дякую. Сподіваюсь, що моя присутність не буде на заваді гостинним господарям замку.

Мене не втримували, я вклонився, повернувся і пішов. Лакей ішов попереду, ми перейшли знову анфіладу кімнат і вийшли на ґанок. Вістовий стояв, держачи обох коней за поводи.

— Прошу пана ротмістра сюди,— звернувся до мене лакей,— я покажу панові покої, а тоді одведу жольєра13 до стайні.

Ми вийшли у флігель, лакей розчинив двері одні, другі і ввів мене в просторий покій. Пишнота тут була не така, як в самому палаці, але й ця кімната була добре прибрана. Великі вікна, килими по стінах і на підлозі, меблі червоного дерева, ліжко під балдахіном і коминок.

— Прошу пана, обід буде за півгодини,— старий лакей знову вклонився і вийшов з кімнати.

Я залишився сам і почав оглядати моє нове помешкання. Підійшов до ліжка і одкинув шовкову запону, білі гаптовані пошивки на шовкових подушках, шовкова ковдра. Я підійшов до вікон, з вікон видно було сад і парк. Під самими вікнами розіслалися зелені картини, подекуди біліли статуї, далі видно було темні алеї, а ще далі темніла стіна парку.

Я не чув, як хтось одчинив двері і тільки тоді озирнувся, коли щось грюкнуло об землю, це були дрова, їх приніс старий воротар і тепер порався з ними біля коминка. Через кілька хвилин полум’я весело застрибало поміж дровами. Я присунув кріселко.

Вогонь в коминку після бівуачних вогнів! Тільки той, хто просидів біля них півроку, зрозуміє це. Тим часом двері відчинилися. Знову Франц увійшов до хати і почав нечутно, але хутко готувати все до обіду, накрив білим обрусом стіл, поставив кілька пляшок, цілий арсенал чарок, вазу і доповів мені, шо обід на столі. Я не забарився сісти до столу. Обід був чудовий, вина тонкі. Франц прислуговував хутко й нечутко. По обіді він поставив на стіл лікер, чорну каву, овочі, сир і спитав, чи не буде якого розказу на завтра. Я сказав, що не маю жодних наказів, і відпустив його.

Чудовий обід, тонкі вина, лікер, тепло хати, спокій розлилися солодкою хвилею по тілу, думки обважніли. Хтілось тільки солодкого

забуття. Я сів біля каміна, присунув до себе столика з філіжанкою чорної кави і лікером і протягнув ноги до вогню. Вогонь вже погасав, життєдайне тепло пашіло від жару. Моє far nichte14перебив знов стук, до хати увійшов Гончаренко — денщик мій, не Микита, ні, того ти не знала, він умер,— дід глибоко зітхнув.— Що то була за людина! Вірніша за нього чи й була коли! Він спинився при дверях.

— Ну що? Як? — запитав я його.

— Все гаразд, ваше високоблагородіє, коні в стайні.

— Роздобув собі харчів?

— Так що пообідав на славу, хоч би й на Великдень.

— Ну як? Багато людей у дворі? Познайомивсь? — мене дуже цікавила ця таємна порожнява й тиша такої багатої садиби, а Гончаренко з пластунів — голки ворог від нього не сховав би.

— Так що дивне диво, людей зовсім нема: оцей старий, воротар старий, на стайні старий та ще кухар старий, та дві баби старі — ось і вся челядь. А стайні — там би ескадрон став, а всі порожні, тільки восьмеро коней, двоє під сідло, шестеро під карету. Ну ж коні — змії!

— А ти ж не розпитував, чому так мало челяді, хіба можна таку садибу втримувати шістьма слугами?

— Куди там, ваше високоблагородіє! — Гончаренко махнув рукою.— Та тут, знати, було їх до чорта. Там такі людські, такі пекарні. Куди! Мабуть, порозбігалися всі. розпитував я і так і сяк старих. Мовчать, удають, що не розуміють по-нашому, а вже й "проше пана", і "пшепрашам пана". Не бере! Думав до баб підсипатись,— куди там! Сама порохня! Та нічого, ваше благородіє, од нас не одмовчаться! Язика знайдемо!

Гончаренко був людина надзвичайно спритна й розумна, з тих людей, за яких кажуть: "Де не сій, там вродиться". В турецьку кампанію я його двічі врятував — раз від шаблі, другий — від жовтої пропасниці, і тепер він за мене сторч головою в воду кинувся б. До того ж земляк, веселий, завзятий! Вірний був! Ех! Хіба тепер є такі. Я, він та Трезор — та нам, здавалось, і чорт був тоді не брат!

Трезор лежав біля мене, він теж відчував і добре розумів той ступінь добробуту, в якому ми оце перебували, і, знати, цілком ухвалював нову ситуацію. Добре нагодований, він розкинувся перед коминком, простягнув вперед лапи і, дивлячись на мене розумними очима, коли-не-коли стукав своїм рудим хвостом по підлозі.

В сінях почулася шамотня, солдати принесли з села мої речі і вахмістр прийшов з рапортом. Я прийняв від нього рапорта, дав наказа, загадав розіслати патрулі в такі й такі ліси і відпустив його.

Гончаренко порався з речами, я сидів біля коминка. Золотий жар лежав горою, час од часу з нього зривалось синє хистке полум’я, тріпотіло і розпливалось в повітрі. Солодка втома пойняла все моє тіло, не хтілось навіть думати, думки, мов легке павутиння восени, ледве чіплялися за різні питання і пливли, і тремтіли в моїй свідомості.

"Коней нема — забрали під повстанців, слуг нема — пішли з повстанцями. Поховала сина й внука — вбиті під час бою. А князь Порецький, голова повстання, де він?"

Та не хтілося вже й думати про повстання, душа прагнула спочину. "Молода дівчина — хто вона? Дочка, внучка, компаньйонка старої?" Вона встала перед моїми очима така, як я її бачив: висока, струнка в своїй чорній сукні жалоби, горда і сумна.

Не знаю, чи довго сидів я в такому забутті. Трезор підліз до мене, поклав голову мені на ноги і заснув. Голос Гончаренка розвіяв солодке забуття.

— Так що все вже готове, ваше високоблагородіє.

Я озирнувся, він вже постелив ліжко, розпакував всі мої речі, почепив на стіні рушницю, порохівницю і всі мисливські причандали, поставив на туалет шкатулку і всі потрібні причандали. Я підвівся, глянув на годинника, було ще тільки пів на десяту, та робити не було чого, я рішив лягти спати. Перед тим як лягти, ми з Гончаренком пильно оглянули все наше помешкання, зачинили віконниці, замкнули двері, оглянули всі шафи. Я, правда, мав ще надію знайти якусь книжку, але ні книжки, ні аркуша паперу ніде не знайшлося.

Гончаренко примістився в маленькому передпокої, що вів до моєї кімнати. Трезор простягся на килимі біля мого ліжка. Я роздягнувся, поставив в головах шаблю, поклав біля себе набитого пістоля і нарешті випростався в свіжому, пуховому ліжку.

Тільки той, що півроку валявся загорнений в шинелю перед бівуачними вогнями або на сіні й соломі в розбитій корчмі, хто засинав під лайку, гомін, п’яні вигуки або гуркіт далеких пострілів,— той зрозуміє те почуття, що охопило мене.

В цій трагічній тиші завмерлої садиби було щось чаруюче. Січі, постріли, розстріли, вишукування ворога, знищування ворога — все те одлинуло од мене; і коли я випростався в своєму ліжку, коли я вслухався в солодку тишу, що огорнула мене,— я відчув враз велике й святе слово — життя!

III

Прокинувся я пізно, ще враження вчорашні не встали ясно в голові, але буйні пестощі Трезорові одразу розвіяли сон. Крізь віконниці пробивався світ, я скочив і розчинив їх. Вже був пізній ранок, сірий, ніжний осінній день простелився над парком, він не був похмурий, тільки сумовитий, бо там, за хмарами, почувалось сонце. В очі мені кинулись одразу ясно-зелені газони, квітники, підстрижені дерева, алеї троянд. Тепер, вдень, і сад, і парк визирали ще краще, як вчора. Листя ще не злетіло з дерев, але осінь вже торкнулася їх своїм пензлем. Купи зелених дерев, багряних кленів здіймалися на зеленому тлі парку і здавалися кавалками дорогої парчі, кинутої на темний килим.

Пам’ятаючи запросини молодої господарки, я схотів щонайшвидше оглянути і сад, і парк.

— Гончаренко! — гукнув я.

— Тут,— озвався Гончаренко,— все готове.

Справді, чоботи мої вже блищали, мов чорне дзеркало, одежа лежала біля ліжка витрушена, перечищена. Я хутко одягнувся, поголився; Гончаренко вилив на мене два відра холодної води. Тільки-но туалет мій було закінчено, як в двері хтось постукав — і до хати з низьким поклоном увійшов Франц, в руках він тримав велику срібну тацю з сніданком і кавою. Поставив все на стіл, запитав мене, чи не буде якого наказу і на яку годину подати обід, і з низьким поклоном вийшов з хати.

Рішуче, це починало нагадувати казку з тисячі й однієї ночі!

— Стараються,— завважив саркастично Гончаренко, коли двері за лакеєм зачинилися.

Я поснідав, подивився на годинника,— була десята година.

— Ну,— сказав я, беручи фуражку,— піду огляну парк та ще спущуся в село, подивлюсь, як там поручик Турута.

— Ваше високоблагородіє, може б, коня. Хто їх знає.

— Ну,— всміхнувсь я,— тобі вже за кожним кущем ввижаються повстанці, ранок добрий, я хочу пройтися.

Я причепив шаблю, заклав у кобуру пістолета і вийшов з кімнати. Через залізну ґратчасту хвірточку я вийшов у сад і пішов посипаною піском стежкою, це була алея троянд. Високі, підрізані, мов маленькі деревця, рожеві, білі, червоні, темні, майже чорні. Знати було, що господарі кохаються в трояндах. Алея закінчилася на широкій зеленій полонині, вона розстелялася килимом перед головним корпусом, по берегах її були розкидані розкішні квітники, а посередині стояли дві величезні лапаті темно-зелені ялинки. Я глянув на вікна палацу, вони всі були зачинені, за темним склом не видно було нічого. Я пішов далі, садок переходив в парк. Рівні широкі алеї, зелене склепіння переплетених вгорі гілок. Під ногами тихо зашамотіло зів’яле листя. Я йшов далі, тиша й елегія задуманого осіннього дня лащились до мене... Веселе дзюрчання вивело мене з задуми, срібний балакучий струмок перерізував парк, легенький, мов сплетений з мережива, місток перекинувсь через нього. Я перейшов на той бік мосту і пішов понад берегом струмка. Щодалі він ставав ширший, незабаром я дійшов до великої запруди, струмок розлився в чистий ставочок. Серед ставка, на маленькому острівці, був зложений з сірого каміння грот, маленьке човенце гойдалося при березі. Я пішов далі, річечка випливала й далі з ставка, тільки тепер вона стала ширшою й спокійнішою; парк одійшов, зелена оксамитна полонина розіслалася навколо, я зробив ще кілька кроків, повернув за річкою і враз побачив на горі, огорненій з трьох боків темною опанчею парку, легкий білий павільйон, він весь складався з віком та колон і, здавалось, світився наскрізь. Користуючись з ласкавого запрошення молодої господині, я піднявся вгору, щоб оглянути павільйон. Крута стежка вела до нього, я зійшов і ступив на широкі білі мармурові сходи, вони закінчувалися невеличкою терасою перед

вхідними дверима; по боках тераси стояли статуї Афіни й Діани і мов запрошували гостя зайти до білої пречистої оселі, але двері її були зачинені. Я спинився на терасі, щоб поглянути довкола. Краєвид був надзвичайно гарний: хвилясті поли парку збігали з гори, перед терасою просто зеленіли луги, блищав струмок, за ним здалеку видно було шпилі і дахи палацу, ліворуч синів ліс, праворуч розстелилися поля. Було гарно, широко, вільно... Я повернувся, щоб спуститися, і враз двері павільйону, досі зачинені, тихо розчинилися. Я мимоволі зробив крок назад — там був хтось... можуть подумати, що я підглядав. Кров прилила мені до обличчя... Але все було тихо... глянув,— крізь двері було видно середину павільйону — там не було нікого.

Кімнату було прибрано надзвичайно фантастично, на підлозі лежала чудова ведмежа шкура, турецьку отоманку вкривав персидський килим. Біля вікна, що виходило на захід, стояв стілець з високою спинкою, а біля нього стояла визолочена арфа. Це був чийсь улюблений куточок і в вечірній час, коли сідало сонце..., але я хутко повернувсь, щоб спуститися зі сходів, і в ту ж мить двері тихо повернулись і зачинились, наче хто причинив їх зсередини рукою. Я зрозумів: я надушив ногою механізм, що зачиняв і одчиняв їх, це нагадало мені чудову Аркадію князя Радзівілла. Я спустився зі сходів і повернув назад.

Парк і сад були чудові, але порожні,— скрізь ні духу, а в мене десь глибоко була надія зустріти кого-небудь. Я повернув знов до палацу і вийшов через тополину алею на широкий шлях, що вів до села.

Село було недалеко, графська садиба була на високій горі, а воно розкинулося поміж двох гір.

Біля конов’язу я побачив багато наших кірасирів, розпитав їх, де стоїть поручик Турута. Мені сказали, що він став на стації. Один з кірасирів пішов зі мною. Село було дуже гарне, воно розкинулось по згір’ях гір. З зелених садків так привітно виглядали білі хустини хаток. При кінці села з-за високих осокорів визирала маленька церква з похилою дзвіничкою. Ми підійшли до неї, тут біля цвинтаря й тулилася

панотцева садиба, ближче до річки, "щоб капуста родила". Я відчинив ворота і увійшов на зелене дворище й одразу побачив Туруту. Він сидів на ґаночку і курив люльку. Серед двору стояла молода гарненька дівчина. Ціла юрба курей, качок, гусей оточувала її. Дівчина кидала з миски зерно й кавалочки хліба у галасливу юрбу, і там, де вони падали, одразу здіймався ґвалт на всіх курячих, гусячих і качиних мовах. Дівчина, сміючись, умовляла двокрилих розбишак, але вони не слухали її, штовхалися, видирали одне в одного більші кавалочки, похапцем глитали їх і знову кидались в бій.

Ця жвава сценка десь притягла всю увагу Турути, що він постеріг мене тільки тоді, коли я увійшов у дворище і два кудлаї кинулись з лютим гавканням мені назустріч.

— Но-но! Лисенко, здоров! Ну, як ти влаштувався? — закричав він мені радісно назустріч.— Сірко, Бровко, назад!

Собаки аж запінились, кидаючись до мене.

Молода дівчина вся зашарілась, але схопила лозину і кинулась на собак. Собаки з глухим гарчанням одбігли до плоту. Я вийшов на ганок. Дівчина хутко побігла назад і зникла в низеньких дверях будинку з другого кінця, що вели, мабуть, до пекарні.

— Ну, сідай,— посадив мене біля себе Турута,— розкажи, як ти там в високих палатах, а мені чудово — бідно, але чисто, привітно, люди — душа! Панотче, панотче! — гукнув він в сіни.— А йдіть сюди, вітайте же гостя!

В сінях почулися кроки, і на двері вийшов старенький панотець, невисокий, похилий, з сивим волоссям, яке він тепер старанно розправляв лівою рукою, а правою застібав убогий, домашнього полотна підрясник,— знати, це був його парадний костюм. Руки старого були

темні, порепані, з натрудженими, мов мотузки, жилами, обличчя засмалене. Постать скорбна й смиренна. Блакитні очі дивились ласкаво.

— Вітайте, панотче, гостя; ротмістр Лисенко,— відрекомендував мене Турута.

Я вклонився.

— Дуже раді, дуже раді,— заговорив панотець, стоячи при дверях і кланяючись кілька разів,— просимо до господи, чим Бог послав.

— Ходім! — підхопив, підводячись, і Турута.— Наливки не гірш "токаю".

Я підвівся, не хтів ображати старенького панотця, а друге, сподівався довідатись в нього і про господарів, і про повстанців, і про князя Порецького, і про... багато про що. Ми ввійшли в низенькі сіні, а звідти в більшу кімнату. Темна, добре втерта олією підлога блищала, мов паркет, бездоганно білі стіни і стеля робили хатинку ясною, хоч крізь невеличкі вікна, запнуті зеленою гущавиною садка, лилося небагато світу. Попід стінами хатини були прибиті вузенькі килимочки — "коци", над вікнами висіли гаптовані рушники. Біля образів горіла лампада, спускавсь білий гаптований рушник, визирали з-за ікон васильки, м’ята і друге сухе зілля. В хаті стояв навіть диван з важкою дерев’яною спинкою і кілька таких самих стільців.

Ми посідали на диван, панотець підійшов до дверей і гукнув голосно:

— Паніматко, Тасю, маємо дорогого гостя.

— Зараз, зараз, панотче,— почулася відповідь.

Панотець підійшов до нас і примостився на дзиґлику.

— Стали на стацію в палаці? — запитав він мене, погладжуючи коліна.

— Так,— одказав я,— тільки мертве якесь дворище, ні слуг, ні собак, ні коней.

— Ох, ох! — зітхнув старий.— Мертве! А скільки там галасу й ґвалту бувало! Ге! Які полювання, які бали! Ходором гора ходила! Розбіглися!

— А де ж сам господар палацу?

— Господар? Помер...— відповів якось зніяковіло панотець,— помер і син його, внук графині.

— Померли,— я всміхнувся,— кажіть, панотче, пішли з повстанцями і не вернулись.

— Хто його, хто його зна...— панотець зітхнув і розвів руками.

— А скажіть, панотче, хто це та молода панна при старій графині?

— Молода панна? Та це ж унучка графині, синова дочка, єдина тепер спадкоємиця всього Ружмайлова.

— Гм... А скажіть, панотче, багато тут збиралося повстанців?

— Не був там, на власні очі не бачив,— одмовив панотець, знов ухиляючись від щирої відповіді,— а люди казали — сила, в тисячу не вбереш!

— Де ж вони поділися?

— Гм, частина пішла, звісно, там вже, не знаю куди, а решта, як прийшла звістка, що військо наше знищило всіх, порозбігалися.

— Кажуть, що голова всього загону переховується в цих лісах?

— Хто його зна, хто його зна.

Мене здивував такий тон панотця, чи він боявся накликати на себе помсту панську, чи не хтів виказувати на них?

— А скажіть, панотче, як же ляхи ставились тут до нашої церкви, до віри православної...

— Ох,— зітхнув панотець.— Ох, трудно...— він помовчав і знов заговорив, сумно похитуючи головою.— Трудно. Про наших панів не скажу нічого, особливо як повернувся з Варшави молодий граф-онук. Що ж, мене і "ругою" наділили, і "роковщини" не одбирають15, і дровець дають, а на свята і гостинця... Та й скрізь оце перед тими роками легше стало... Як задумали пани збунтуватись, почали ніби задобрювати і селян, і духовних. А років перед десятьма що чинилося! Не леть єсть і глаголити! — він знову зітхнув і провадив далі жвавіше.— Все то за унію! Бачите, як з’єдналися Волинь та Поділля знову з Росією, почали з уніатів — колишніх православних — знов повертати до православної віри, синод те підтримував, справа пішла добре. Але ж пани озвірилися, почались гоніння Деоклетіянові16, коней священицьких на свої польові роботи забирати почали, церковну "скарбону" усю забирали, останні свічі у церкви до домів своїх забирали, одбирали ґрунти, забороняли селянам роковщину давати, а з тієї роковщини тільки й живимося! Півкорця жита з хазяїна або п’ятнадцять снопів з півволоки забирали "очкове", той десятий вулик, що давав селянин панотцеві. В розсужденії нетерпеливістю своєю крайнє невинно угнєтали, ні проминали всяческія льсті. Були й такі хулителі,— провадив він, понижуючи голоса,— що і сану священицького не жалували, в темниці заходили, не такмо молодих, но і старців плітьми били, в брички запрягали і ієреїв, і

протоієреїв, в сінях до стовпа прив’язували, в стайні примушували службу Божу правити,— він скорбно схилив голову.

Я дивився на цю сиву голову... Скільки над нею перекотилося лиха, і мимоволі в уяві встав розкішний білий павільйон, арфа...

Тим часом з сусідньої хати увійшли дві жінки, одна старенька, сухенька, з головою, пов’язаною темною шовковою хусткою, друга — молоденька, я зараз пізнав в ній дівчину, що годувала дробину, вона була дуже гарненька. Заплетені по-селянськи в дрібушечки коси стояли віночком круг її голови, біля вух в коси були заплетені червоні маки; біла сорочка геть-чисто вигаптувана чорним і по рукавах, і по грудях; кілька рядочків доброго намиста, червона спідничка,— своїм убранням вона мало відрізнялась від селянських подільських дівчат, але рум’яне, недосмалене личко одрізняло її від селянських дівчат; на щічці в молодої дівчини була маленька чорна плямочка, а біля вуст грали дві ямочки, і то надавало якусь особливу привітливість її любому молодому личку. Коли вона увійшла, Турута якось крякнув і пересунувсь на дивані. Я кинув на рожевого поручика швидким поглядом, чорнявенька "Хлоя"17, знати, вже торкнулася м’якого Турутиного серця.

Паніматка застелила стола скатертиною грубого домашнього полотна, простелила біля нас довгого рушника, щоб було чим обтирати вуста й руки, а Тася поставила на стіл тарілки і пляшки. День був скоромний, на стіл поставили ковбасу, смаженю, пиріжки. Паніматка й Тася не сідали до столу, вони тільки подавали й прислуговували.

— Ну, панотче, а як ставилися селяни до повстання,— звернувся я знову до старого,— ми таки ловили їх в повстанських бандах; силою брали пани?

Панотець розвів руками:

— І силою і не силою. Звичайно, що нашому мужикові до їхньої панської Польщі? І там пече, і тут гаряче... Правда, доходили до нас чутки, що там, в Царстві Польському, дали людям волю, та що мужикові та воля без землі! Як ні до чого рук прикласти — самою волею не заживишся. Ну, а тут, звісно, хоч ґрунти є, так панщина, рекрутчина, пани, економи. Тяжко, пане ротмістре, мужикові, ой тяжко! Отже, одколи почалася війна, пани ознаймили мужикам, що в Польщі буде знесене кріпацтво, що мужиків всіх наділено буде і ґрунтами, і садибами, що в Варшаві вже цього закона стверджено і що віру греко-російську буде забезпечено. Ну, й зашуміло по селах! Старі не вірили, пам’ятали колишнє, а молоді... Гай-гай. Самі, пане ротмістре, розумієте: веселіше з рушничкою конем вигравати, ніж воли поганяти. До того ж пани почали писати в козаки тих, що бралися до шабель. Зараз давали їм "вольні", складали заприсяжні листи, давали їх священикам переховувати по церквах.

— Заприсяжні листи? — здивувався я.

— Аякже, якже. І в мене є такий, я його, як ока в лобі, бережу. Ось зараз покажу панам офіцерам.

Панотець встав і вийшов з хати. Ця невелика пауза дала можливість Туруті звернутися кількома беззмістовними словами до Тасі, але і від них все личко дівчини зашарілося, а карі оченята спустилися додолу.

З сусідньої хатини вийшов панотець, держачи в руці грубий аркуш паперу з чорною церковною печаткою.

— Ось і наш заприсяжний лист, дідича — власника села і нашої громади,— він подав мені листа, я з цікавістю взяв його. Це був дійсний документ, писаний польською мовою, початок був звичайний.

"Я, граф Ружмайло, власник і дідич села Ружмайлова, разом з громадою цього села обіцяємось і клянемося в нижченаведеному:

1) Ми, нижчепідписані, громада села Ружмайлова, іменем себе і дітей наших, пробуваючи під утиском деспотичного уряду російського, а пам’ятаючи добро, що ним ми користувалися, належачи до Польщі, нашої отчизни, присягаємо на вірність народові й урядові польському і за нарід польський і Польщу, отчизну нашу, будемо битися до останньої краплі крові, не жалуючи нічого з добр наших, ні дітей наших, ні нас самих.

2) Тим часом, поки буде затверджено остаточну умову між дідичами і урядом польським, будемо відробляти панщину два дні на тиждень від родини, а під час жнив по два дні від чоловіка, здатного до праці, а жінки тільки по одному дню.

3) Я, дідич села Ружмайлова, іменем моїм обіцяю і присягаю, що людей села Ружмайлова не яко невільників, а яко своїх дітей і людей вільних від цього часу і на віки вічні уважати й удержувати буду".

Далі йшли дрібніші пункти, заповідалося і всім спадкоємцям свято і непорушно додержувати тої умови.

Кров мені припливла до обличчя: що вони давали, ці умови, селянинові реального? Правда, значне зменшення панщини, а позатим солодкі слова "яко своїх дітей", "яко людей вільних". І цими лише обіцянками вони підважили селян і повели за собою, проти кого?! Проти непереможного російського війська! А коли б наші під час Декабрського повстання звернулися з такою відозвою до селян? Що б то було?! Я з досадою поклав папера на стіл. Панотець не так зрозумів мого руху.

— Ох, ох, ох! — заговорив він, розводячи руками.— А тепер не уявися, що буде! Не уявися! Силою привели до церкви приймати присягу. Що міг я чинити проти громади? Два дні панщини — річ велика.

Навіть паніматка, що стояла при дверях, сама втрутилася в розмову:

— Самі по його мосць прийшли, силою повели до церкви.

Я заспокоїв старенького, упевнив його, що уряд не матиме за зле на них за ту ролю, що вони змушені були взяти в цій присязі, а документа попрохав віддати мені для пам’яті.

Простодушний панотець навіть зрадів.

— Так і краше, так і краще,— заговорив він, потираючи руками коліна.— Я й сам не знав, що робити з ним? Знищити не міг — доручено громадою ховати, а коли пан ротмістр бажають його взяти, хай беруть.

Я взяв папера.

Розмова наша перейшла на подробиці повстання.

Тихе дзюрчання звернуло мою увагу — дрібний дощик збігав по маленьких шибках вікон. Я підвівся і став прощатися.

— Дощ, може, коня запрягти в катачанку? — спитався панотець, підводячись.

— Ні, ні,— запротестував я,— тут недалеко.

— Правда, недалеко,— згодився панотець.— Ви йшли лісом?

— Ні, полем.

— Е, лісом ближче. Просто стежкою та й до парку графського. Я зараз пана ротмістра на стежку виведу, а там вже просто.

— Дощ, панотче!

— А що там дощ? Благодать Божа.

Я не сперечався, попрощавсь з Турутою, з паніматкою, з рожевою Тасею і вийшов за панотцем. Дощ сіяв дрібний та густий. Все надокола затяглося сірим серпанком.

Панотець провів мене до самого лісу і вивів на стежку.

— Отак ідіть просто вгору, там буде і хвірточка до парку, а тут під деревами воно й затишніше.

Ми попрощались, я пішов вгору. Ліс був чудовий, густий,— граб, дуб, береза, де-не-де здоровезна липа. Тут дощ не так і йшов, хоч чути було з того, як торохкотіли краплі по листях, що він пустився більше. Мабуть, я заблудив, зійшов з однієї стежки на другу, бо минуло добрих півгодини, а ще не видно було ні хвіртки, ні парку. Ще змолоду я страшенно любив полювання, почуття мисливця прокинулось в мені в цьому лісі. Сіренький зайчик перестрибнув недалеко від мене, легенька кізка перебігла стежку, і навіть чийсь рудуватий хвіст мелькнув поміж кущів. "Треба буде піти завтра з Трезором,— подумав я, насолоджуючись заздалегідь майбутнім полюванням,— на полі повинні бути дрохви".

Думи мої несподівано перервали звуки пісні. Я здивувався: хтось серед лісу, під дощем?

Але хтось таки співав, пісня наближалася. Співав жіночий голос. Це була українська пісня, я розібрав й слова, бо дівчина співала голосно. Пісня була чудова, а ще кращий був голос дівочий, оксамитний, мелодійний.

Ой, дівчина по гриби ходила,

В зеленому гаї заблудила!

В зеленому гаї заблудила!

Співала дівчина. Я став під деревом, чекав, що вона вийде на стежку. Мене здивувало бажання співати під таким густим дощем. Мабуть, це було якесь веселе молоде створіння. Мені схотілось побачити співачку.

Приблудила к зеленому дубу,

Ой, тут же я ночувати буду.

Пісня прозвучала ще виразніше, дівчина наближалася.

Я ж думала, що дуб зелененький,

Аж то стоїть козак молоденький.

Я чекав, але звуки почали затихати, дівчина пішла десь другою стежкою. Голос ще лунав здалеку, але пісня все стихала, стихала і нарешті змовкла, потонула в гущавині. Мене взяла досада,— хотілося побачити веселу дівчину. Однак міркувати під дощем було невесело, та ще в лісі. Я пішов вперед, стежка звертала вбік в тому напрямку, звідки чувся спів дівочий, швидко я вийшов на широку стежку і незабаром побачив глибокий рів, що ним було обкопано весь парк. Я пішов понад ровом і нарешті натрапив на хвірточку, за яку згадував панотець. Вона була не причинена...

IV

Прийшов я додому мокрий, заболочений. Гончаренко чекав на мене. В коминку вже потріскували дрова, стіл було наготовлено до обіду. Ледве встиг я переодягнутись і обсушитись, як в двері постукав Франц і увійшов до кімнати з срібною тацею в руках. Я сів до столу. Коли обід

було скінчено і Франц забирав посуд, я звернувся до нього з запитанням:

— А багато дичини в лісі, що йде за парком?

Моє запитання якось схвилювало старого своєю несподіваністю.

— В лісі? — перепитав він.— Ні, проше пана, в тому лісі, що йде за парком, дичини немає. Де їй там втриматися? Розполохали селяни. Багато куріп’яток та дрохв на полі, знов дупелів саме переліт, і бекаси, і качки на чорному болоті, за селом. А звіра багато в Шпайовому лісі, туди панство завжди їздило на полювання. Якщо пан ротмістр бажають, Карл-воротар може провести пана ротмістра, він був ззамолоду мисливцем при графському дворі.

— Спасибі,— подякував я,— то згодом, завтра я піду на куріп’яток. Я так і думав, що в цю пору їх повинно було бути багато в цій місцевості.

Франц уклонився знову, запитав, чи не буде якого розказу на завтра, і, коли я сказав йому, що жодного розказу не буде,— вийшов. Двері причинилися. Я пересів до коминка. Так було гарно простягнути ноги до вогню і поринути в солодку млість. Гончаренко був тут.

— Ну, що, Гончаренко,— запитав я його,— познайомивсь з ким? Розпитався, дізнався?

— Так що нічого й не розпитався, ваше високоблагородіє, бо це не дворище, а суща могила. Слуги — самі старці, ти до них, як до добрих, а вони все "не вєм", "не вєм". Ну, що вже баба, та ще стара баба! Як води в рот, прокляті, понабирали. Коли б хоч молодші, може б, діло вийшло, а з цих. Тьху! Сама порохня сиплеться. Нащот харчів, корму коням — все, що кажи,— дають, а нащот розговору,— просто аж сумно! Ходиш, мов дурний!

Гончаренко ще довго розкладав свої жалі, аж прийшов вахмістр з рапортом і перебив йому мову.

Вахмістр одрапортував, що патрулі повернулися з об’їздів і не знайшли нікого підозрілого у всій околиці. Я загадав вислати і на завтра скрізь патрулі і мати їм пильне око за корчмами і за всяким переїзжим людом. Корчми на Поділлі й на Волині були завжди притулком непевних і "збродних" елементів, а тепер, коли розбиті повстанці тікали через кордон до Австрії, в кожному селянинові можна було запідозрити когось з відповідальних осіб.

Пішов і вахмістр; я залишився сам. Жар ще дотлівав в коминку, легке ласкаве тепло розпливалось від нього по хаті. В вікна легенько стукав дрібний дощ; це був мелодійний звук, він навівав мрії.

Я співав гарно, голос у мене був добрий, як то казали, баритональний; рушничка і гітара завжди їздили зі мною. Де вже було не збереться компанія — Лисенко, співай!

— Гончаренко,— гукнув я,— дай-но гітару!

— Слухаю,— одказав з другої кімнати Гончаренко, увійшов і поклав її біля мене.

Тихесенько задзвеніли струни, я перебирав їх майже машинально. З голови не йшла пісня дівоча, що я почув був сьогодні в лісі. Наші полтавські я знав трохи не всі, це була зовсім нова; вона мені сподобалась і своїм голосом, і словами. "Ой, дівчина по гриби ходила, в зеленому гаї заблудила". Слова я запам’ятав добре, а голос такий оригінальний і якийсь молодий, широкий. Він звучав в мене в голові, але я ще не міг його виспівати... Це мене дратувало. Я одіклав набік гітару. "А! — майнула в голові думка,— запитаю Тасю, вона ж напевно знає всіх пісень". Я підвівся зачинити віконниці. На вікні щось лежало, це була книжка, мабуть, хтось з попередніх мешканців забув її. Дивно було, що

ми з Гончаренком не знайшли її вчора. Та я не спинявся над цією думкою: книжка у поході — це такий дар долі, що годі й думати про те. Звідкіля вона взялась, давай лишень сюди!

— Гончаренко,— гукнув я,— на ранок почисть рушницю, наготуй все, підемо з Трезором на полювання.

— Слухаю.

— А тепер іди спати!

— Слухаю!

До цього Гончаренка не треба було двічі припрошувати. Він вийшов, я залишився сам. Я взяв книжку і підійшов з нею до каміна. Тиша огорнула мене.

В моїй руці був невеличкий томик в гарних обкладинках. Я перегорнув сторінку — і з книжки повіяло ніжним духом засушеної троянди. Це був "Конрад Валенрод" Міцкевича та революційні пісні Гошинського і переклади патріотичних пісень Томаса Мора до ірландців, Байрона до греків і других. Я вмів читати по-польськи, розгорнув книжку і поринув в неї. Час зник для мене. Одну за одною гортав я сторінки, історія Конрада Валенрода захоплювала мене. З кожної сторінки цієї книжки, з віршів Гощинського, з прекрасних пісень Томаса Мора, що волав до помсти за покривджені нації, з натхненних гімнів Байрона пашіло вогнем патріотизму, героїзму, могутньою душею, що не підлягає законам і рамцям держави... Мабуть, вже було пізно, коли я, схвильований, розпалений вогнем цієї поезії, погасив свічки і поклався спати.

Прокинувсь я пізніше, як завжди, схопивсь і одчинив вікно. Дощу вже не було, але небо вкривали тоненькі, мов павутиння, хмарки. Теплий сіренький день — найулюбленіша година мисливців. За

півгодини скінчив я свій туалет, випив каву і взявся за рушницю. Трезор стежив за мною своїми розумними темними очима. Коли він побачив, шо я причепив патронташа і взяв рушницю, пес, мов скажений, кинувся гавкати й стрибати. Я ледве заспокоїв його; ми вийшли у двір.

Першим моїм рухом було глянути на палац. Але ж, як і завжди, найменшої ознаки життя! Вікна зачинені, за темним склом не видно нічого. Невже ж ця молода дівчина так-таки навіки поховала себе в тому палаці? Тим часом воно було так.

З досадою повернувся я, пішов тополиною алеєю до в’їзної брами і вийшов в поле.

Полювання моє було щасливе; ми натрапили незабаром на цілий виводок куріп’яток, і мені поталанило убити трьох. Я вкинув їх до свого ягдташа. Вертатись додому було ще рано, я згадав вчорашню пісню і мій намір спитати Тасю, чи не знає вона її часом. "От і гаразд,— подумав я,— а цих куріп’яточок занесу стареньким на гостинця".

На обрії було видно палац, садок, парк, за ним синів ліс. Чим давати круга і йти шляхом до села, я повернув навпростець до лісу. Трезор, радісний, жвавий, біг попереду, незабаром ми увійшли в ліс, натрапили одразу на якусь стежку і пішли в напрямці, протилежному палацу. Трезор кидався з одного боку на другий, він чув звірячий слід. Ось в кінці стежки мелькнув перед нами білий заячий задок, Трезор порвався за зайцем, я припав до рушниці, але в ту ж мить опустив її... Здалеку почулася пісня... так, так, та сама пісня, той самий голос. Пісня наближалася.

— Трезор! Назад! — гукнув я.

Пес підбіг до мене і здивовано глянув мені в очі.

— Тихо! — скомандував я.

Розумний пес сів біля моїх ніг, підняв вуха і завмер. Я притулився до дерева. Пісня наближалася. Ось я розібрав вже другого куплета: "Приблудила к зеленому дубу, ой, тут вже я ночувати буду..." Дівчина йшла на мене, зараз я побачу її... Якась незрозуміла гарячковість охопила мене... Ось і третій куплет, але дівчини не видно. Де ж вона йде? Невже зникне знову, як вчора? А воно так і сталось: пісня почала затихати і знову пірнула, потонула в лісовій пущі.

Я вийняв годинника, було три години, той саме час, що і вчора. Випадок чи... Пісня змовкла в лісі, але вона дзвеніла в моїх вухах. Випадок чи... Спливала уперта думка...

Враз одпала охота іти на село, та було вже й пізно. Але вертатись парком чомусь я не схотів, повернув назад і незабаром вийшов на берег лісу. На самому березі стояв високий дуб, розчахнутий блискавкою, одна половина ще зеленіла, друга, спалена, чорніла і мов випинала свої велетенські покалічені пальці.

Я перейшов полем на шлях і через годину був вже дома. Настирлива, Невідклична думка цвяхом крутилася в мозкові: яка це дівчина... Чому співає ту саму пісню, в той само час, якими невідомими стежками ходить в лісі? Звідки йде, де зникає?

"Просто дівчина вертається з роботи",— пояснював я собі, а розпалена різними романтичними оповіданнями уява точила своє.

Коли Франц приніс мені обід, я загадав Гончаренкові віддати йому куріп’яток.

— Передай, вац пане, кухареві,— сказав я.

Старий чомусь зрадів. Прибираючи все з столу, він звернувсь до мене поштиво:

— Прошу пана ротмістра, графиня Броніслава переказує панові ротмістру, що коли пана ротмістра цікавить бібліотека ружмайловського палацу,— графиня пропонують пану ротмістрові користуватися бібліотекою завжди. Коли пан ротмістр скажуть провести пана до бібліотеки?

— Ага! — йокнуло в мене щось всередині, нарешті завісу мовчання буде порушено! Мене припускають до "святая святих"?

Я глянув на годинника, було чотири години.

— Передай, вац пане, мою щирішу подяку графині і приходь до мене о шостій годині.

Франц низько вклонився і вийшов з кімнати.

Я встав і кинувсь на ліжко. Трохи втомлений, хтів я спочити, а головне — розібратись в своїх думках. Невідома дівчина і запросини до бібліотеки. Ці два факти займали тепер мою увагу.

— Гончаренко! — гукнув я.

Гончаренко виріс переді мною.

— Чи є тут серед челяді яка молода дівчина?

— Нікак нєт, ваше високоблагородіє, окромя старих баб, ні одной з женського пола і днем з вогнем не зіскати.

Ці слова у веселого Гончаренка вирвались з таким щирим жалем і його рум’яна, чорновуса козацька фізіономія одбила таке розчарування, що я мимоволі всміхнувся.

— Ну, а може, приходить на роботу у садок чи на город?

— І на роботу ні одна не приходить. На дворищі — могила!

— Ну іди, та коли б я заснув,— о пів на шосту збудиш мене.

Гончаренко пішов, але я не заснув, візита до палацу дивно хвилювала мене. Побачу графиню... Про що заведемо розмову? Запрошує до бібліотеки... себто... Звичайна ввічливість... До кого? До "москаля", репрезентанта ненависного війська московського... Ні... Але...

Протилежні думки збивалися в голові і геть заступили згадку про невідому дівчину... про її чудовий спів... Я ж її і не бачив, може, то була не дівчина, а молодиця чи парубок, але чомусь я вирішив, що то мала бути дівчина.

О пів на шосту Гончаренко підійшов до мене, я схопився і зайнявся своїм туалетом. Кірасир з мене був неабиякий!

Франц, вірний, мов годинник, рівно о шостій годині постукав у двері. Ми вийшли і увійшли в знайомий вже мені вестибюль палацу. Франц повернув праворуч, ми перейшли дві-три кімнати, Франц одчинив треті двері — і ми ввійшли в величезну кімнату.

— Бібліотека графства Ружмайлів,— виголосив Франц, вийшов і залишив за собою двері.

Я озирнувся: бібліотека була імпозантна. Це була величезна кімната; в стіні її були вроблені геть навколо шафи темного моченого дуба. Дорога горорізьба прикрашала їх, і кожна шафа закінчувалася вгорі вже відомим мені гербом, дверці однієї шафи були напіввідчинені, і я побачив книжки в чудових сап’янових обкладинках. Посередині кімнати стояв довгий стіл, теж темного дуба, теж прикрашений чудовою горорізьбою. На столі стояв великий глобус, лежали мапи і розчинена

книга. В високих шандалах горіли воскові свічки. Круг столу і під стінами стояли кріселка з високими спинками, оббиті темно-зеленим сап’яном з вибитими золотом візерунками і м’якими подушками. Високі вікна і двоє дверей, що вели до кімнат, були мов вставлені в різьблені рами з темного дуба і ніжного ясеня. Довгі довільні запони важкого темно-зеленого єдвабу, гаптовані при кінцях золотом, зашморгували вікна і двері. Стеля бібліотеки була чудо мистецтва: вся дерев’яна, вона була поділена на глибокі чотирикутники, кожний чотирикутник мав плафон з ясеня і оточений був глибокою рамою з темного дуба, оздобленого горорізьбою надзвичайної краси. Над тими дверима, що ми увійшли, прибитий був традиційний кажан. Високий і широкий камін виступав наперед, круг нього стояли кріселка, в каміні палали дрова. Ця тиша, ці запнуті вікна і двері, тепло каміна надавали розкішній кімнаті велику привітність і нахиляли до читання, до розумової праці, до зосередження своєї уваги над здобутками людського розуму. На каміні теж горіли свічки, стояв великий бронзовий годинник під склом і тихо цокав, міряючи срібним дзвоном золоту тишу. Повітря було тепле і ароматне, чувся ніжний дух зів’ялої троянди. Почувалась присутність жінки, але кімната була порожня. Я сів до столу і присунув до себе розгорнену книжку, мені цікаво було подивитись, що читала тут допіру графиня молода, бо стара, я був певний того, до бібліотеки, мабуть, не ходила. Я глянув на титульний аркуш, це були Вольтерові твори — історія Карла XII. Розгорнено книжку було саме на описові Полтавської баталії! А! Так, молода графиня цікавиться історією України або історією героя-завзятця, що програв баталію і не втратив і крихти мужності й віри. Цього твору Вольтерового я не читав ніколи і з цікавістю розгорнув книжку. Зашелестіли аркуші. Прекрасний стіл, легкість оповідання, героїчні постаті Карла, Мазепи, трагічна доля гетьмана — все це, мов паводдю, пойняло мене... В вухах задзвеніло, застукало серце. Я забув про час...

Коли це, перегортаючи сторінку, я побачив здивовано закладений в книжку тоненький зшиток, списаний од руки. Я глянув — це було руське письмо. Боже мій! Що це? Тут, російський рукопис? Я розгорнув зшиток і здивувався ще більше: це були відомі заборонені вірші Раєвського,

Рилєєва, Пушкіна. їх списувала молодь по провінції, не було в нас жодної добре вихованої панночки, яка б не знала їх, не було жодного освіченого офіцера, щоб не носив їх з собою в похідному ранці.

Я знав їх, але почав читати знову, не міг відірватись від чудових рядків Рилєєва "В темниці". Казали, що він написав це сам і штучним засобом передав їх з в’язниці. Вже аж геть потім стало відомо, що то була підробка, але тоді ми вірили всі, що це власні слова замордованого, і кожен з сльозами на очах переписував ці святі слова.

Я почав знову читати їх.

"Летел душею к пользе сограждан, пламенел воображением избавить отечество от своенравий самовластия, но родина не обретет уже сынов свободных духом и разумом, пылающих принести в дар и деяния и жизнь для искупления её свободы." Все це були знайомі вже слова, але вони знову схвилювали мене. "Всегда и повсюду,— закінчувалася відозва,— славна кончина за народ!" Далі йшли відомі вірші Раєвського:

Пора, друзья, пора воззвать

Из мрака век полночной славы:

Царя — народа дух и нравы

И те златые времена,

Когда кипело наше вече

И сокрушало издалече

Царей кичливых рамена.

Спешите,— кінчався вірш,— там вокальный звон

Поколебал подземны своды

И пробудил народный сон,

И гидру дремлющей свободы.

Я перегортав сторінки, це все були відомі заборонені вірші. Палали слова Пушкіна: "Самовластительный злодей, тебя, твой трон я ненавижу, твою погибель, смерть детей с свирепой яростью я вижу" та інші.

Зшиток закінчувався словами якогось невідомого письменника, зверненими до тіні Рилєєва: "Нет, ты не один! Есть граждане, которые восчувствовали высокую красоту твоих намерений и в сердце которых отдался тот же сладкий глас, который и тебя вызвал на страшное и гибельное поприще для ратованья за права человека."

Я згорнув зшиток. Обличчя мені пашіло і кров стукала в скроні. Так... Тут, в цій країні, прокинулась "гидра дремлющей свободы", тут люди взялися за шаблі, щоб вирвати з рук деспота й тирана свою отчизну, а я, а ми...

За що ми б’ємося?

"Знайте, что Бог предназначил нас для водворения порядка сред всех народов,— згадались мені тупі й загонисті слова Миколаєвого маніфесту,— мы приказали нашим верным солдатам идти против бунтовщиков и истребить их. Верные русские! Цель, предлагаемая мною здесь, достойна ваших трудов и усилий!"

Ось мета "достойна" нас, нас, що в душі носили жадання волі. Мені згадувались наші бої з інсургентами — і я почервонів. Тихий дзвін

вернув мене до дійсності. Годинник вибив десяту годину. Я схаменувся, встав, зачинив книжку і вийшов з кімнати. В сусідньому покої куняв на стільці Франц, він одразу схопивсь, взяв в руки канделябра і провів мене аж до вихідних дверей.

Я увійшов до себе, Гончаренко спав, не став будити його, хутко роздягнувся, зачинив віконниці, загасив свічки і впав на ліжко. Я заснув хутко, але сон мій був неспокійний: снилися бої. Снився бій під Володимиром-Волинським і графиня Стецька з ножем у руці, і Шлітер з його прилизаним рудуватим волоссям і холодними сірими очима.

Коли я прокинувсь вранці, я не міг розібратись в своїх почуттях і думках: щось було, щось сталось, щось дратувало. Нарешті з цього хаосу випливли дві думки,— графська бібліотека, в якій я не зустрів нікого, і невідома дівчина в лісі.

Я хутко схопився з ліжка. Я мушу дізнатись, хто вона, чи це простий випадок, чи...

Франц увійшов з сніданком.

— Гончаренко,— гукнув я,— наготуй все, підемо з Трезором знову на куріп’яток.

Не знаю сам нащо, але я сказав це навмисно голосно, щоб почув і Франц. Через годину я дійсно з рушницею через плече виходив з офіцин. Не міг не глянуть на мертвий палац. "Ага, ви гордуєте мною, вважаєте мене за слугу царського, що з наказу деспота іде давити волю, хай так,— виправдовуватись не буду!"

Ми подались з Трезором у поле, але сьогодні куріп’ятки не були мені в голові. Якісь несвідомі міркування, якийсь інстинкт керував моїми вчинками. Нащо подався я в поле, коли хтів іти в ліс? Але я йшов далі і далі в степ. Коли я одійшов так далеко, що палац вже зник з ока, я

повернув і подавсь навпростець до лісу, він синів широкою смугою на крайнебі.

За півгодини я був вже біля лісу, пройшов попід берегом, дійшов до розчахнутого блискавкою дуба і увійшов у ліс. Та сама стежечка. Я глянув на годинника, за чверть години було три. Та сама година. Але в лісі було тихо і якось ласкаво-тужливо. Жовтий лист злітав з гілки, тихо кружляв в повітрі і покірно падав до купи товаришів, що чекати спільної смерті...

Якесь тупе, незрозуміле незадоволення піднялося з глибини серця і розпливлось в душі. Простий випадок і більш нічого... Випадок... Я пройшов далі... Чудова осіння тиша стояла в лісі. Минуло з півгодини, треба було вертатись додому, я спинився, щоб оглянутись і вибрати вірний напрямок, і враз прикипів до землі... Здалеку чулась... пісня, та сама пісня, той самий голос...

"Ой, дівчина по гриби ходила!"

"Ага! То це не випадок!!!" — мов вогняна блискавка пройняла мене, тепер я вже знав, що робити. Хутко притулив до дерева рушницю, загадав Трезорові заклякнути і поліз на дерево. Звідти мені видно було весь ліс. Просто переді мною, недалеко від того місця, де ми з Трезором спинилися, ліс починав спускатися, далі видно було глибоку яругу, поросту лісом і чагарником, там далі ліс піднімався знову темною зеленою стіною, позначеною вже золотом і пурпуром, і далі, скільки ока, котилися зелені хвилі лісу, глибокі, таємні, непроглядні...

Пісня наближалася, а співачки не було видно. Куди ж вона йде? Ось уже й третій куплет, та де ж вона? Мене починала брати досада. Я напружував погляд, вдивляючись у гущавину,— не було! І саме в ту хвилину, коли я збирався вже злізти з дерева, я побачив високу постать, загорнену в чорний плащ, вона тримала щось під плащем, мовби кошика. Вона йшла хутко і так легко, що, здавалося, зовсім не торкалася

землі. Ось вона повернула зі стежки просто в той бік, що спускався в яр, і зникла в гущавині. Через кілька хвилин пісня змовкла, я почув зовсім ясно три удари. Я заклякнув на дереві і наважився чекати. Минула добра година, коли я знов побачив цю темну постать, вона вийшла з гущавини, пішла стежкою і швидко зникла в гущавині лісовій. Я зліз з дерева, пождав ще хвилин двадцять, тоді свиснув Трезорові і пішов навпростець до яру. Пробиратись було нелегко, але незабаром я вибрався на стежку. По той бік стежки починався яр.

— Трезор, cherche!18 — тихо сказав я розумному псові.

Собака закрутився, кинувсь сюди, туди і швидко спинився мов вкопаний. Я підійшов до нього, тут була вузенька, ледве примітна стежка, вона збігала в яр.

Я полапав пістоля, оглянув рушницю і ввійшов в гущавину; Трезор біг переді мною. Стежка була крута, ледве примітна, яр був глибокий. Я зійшов в самий низ і глянув вгору: з усіх боків підіймалися круті й високі, порослі лісом береги. Здавалось, що я стою на дні якогось велетенського кратера. Просто переді мною дзюрчало маленьке чисте джерельце, через нього перекинено було кладочку. Трезор перескочив, я пішов за ним по кладочці. Ледве помітна стежечка підіймалася за кладкою знову вгору. Я пішов нею і піднявся вже вище, як до половини гори, коли це побачив перед собою здоровезну липу. Вона була надзвичайно широка, мабуть, в чотири обхвати, колись вона, знати, панувала своїм шатром над усією округою, але тепер дерево вже всихало, знизу воно ще зеленіло, а горішні гілки, чорні й покарлючені, знялися до неба, немов з якимсь благанням. Але дерево міцно вчепилося велетенським корінням в землю, це коріння, мов страшні покручені гади, розповзлося далеко круг нього.

Трезор заметушився: раз, два оббіг він круг липи, винюшив все, спинився, глянув на мене і знов почав кружляти біля одного місця. Я обійшов липу, стежки далі не було, місце, біля якого кружляв Трезор, нічим не було примітне, але, коли я пильно оглянув його, побачив

прим’яту траву. Ага! Тут сиділи, і сиділо двоє... Щось чорненьке побачив я під кущем, кинувсь туди і витягнув пляшку, вона була порожня. Я глянув на неї — французька марка. Ага! У вас тут відбувається пікнік! Гаразд, завтра і я візьму участь! Але ж хто стукав, чим стукав... Я чув виразно три удари. Міркувати далі було небезпечно. Я дав знака Трезорові і почав знову [...]19 яр. Вже і сутеніло в лісі, треба було хапатись. Ми перейшли джерельце і почали підніматися угору, пильнуючи, щоб жодна гілка не тріснула під ногою, вибралися на гору. Трезор нахилив голову і випростав струною хвоста, він біг попереду, біг впевнено. Нахиляючись, розсовуючи кущі, я ішов за ним, коли щось довге, звисле з куща, впало мені в око, воно було темне і скручувалося, мов живе. "Гадюка!" — подумав я. Ні, занадто велике. Я простягнув руку і вхопив його.

Це був пояс, звичайний зелений пояс, яким підперізуються селянські парубки. Я зняв пояса. Було вже темнувато, але я добре роздивився його. Нічого в ньому не було цікавого — звичайний зелений пояс. Ще й не зовсім новий.

Так це була не дівчина, це був хлопець! Він, нахиляючись, пролазив під кущами, пояс розв’язавсь, зачепивсь за кущ. Якесь розчарування охопило мене... Стало нудно, сумно.

Та кого ж трактував він тим дорогим французьким вином? Де взяв він його?

Нічого, завтра довідаємося про все!

Здалеку я почув радісне Трезорове гавкання, пішов на нього, розсунув кущі і вийшов на широку стежку, гілля за мною збіглося, і ніхто не пізнав би тепер, що там, в тій гущавині, була бічна стежка, якою можна було зійти в яр.

Я спинився, треба було позначити місце. Прямо над тим місцем, де я вийшов на широку стежку, ріс дуб, він був примітний: здорова гілка простяглася од нього, понад стежкою аж по той бік. Цього було мало; треба було ще зломити гіллячку. Я підійшов до дуба і побачив, що дві гілки на ньому були вже зламані і, знати, зламані були нещодавно.

Ага! То вже тут і без мене пороблено зарубки! Гаразд, будемо пам’ятати.

Я добре оглянув місцевість і подавсь за Трезором вперед. Тепер я пізнав і стежку; вона йшла через ліс від парку до села. Я наддав кроку і незабаром побачив рів і хвірточку. Хвірточку було зачинено, я одімкнув і подавсь до господи. Ішов хутко. Вже вечоріло, здалеку поблискували дахи палацу. Раптом тихі звуки долинули до мене десь згори, вони мов ридали, зітхали і переливалися плачем. Сонце сідало... вона грала на арфі.

Я зупинивсь на хвилинку... тужливі згуки пливли наді мною до рожевих хмарин, що гасли вгорі. Це була туга самотньої душі. Так, це вона сиділа там біля вікна і перебирала легкими руками срібні струни арфи... горда, стримана, самотня, з серцем, покраяним глибоким жалем.

Підійти і стати на дверях, сказати слово ласкаве... Але ні! Мене не бажають. Я ворог, "москаль". Я повернувсь і пішов хутким кроком до палацу. Звуки ще пливли за мною, тихше, тихше і розпливлися в повітрі...

Я увійшов до своєї кімнати, Гончаренко вже чекав на мене.

— Так што, ваше високоблагородіє,— зустрів він мене,— старий вже двічі приходив, питав, коли нести обід, я зараз побіжу скажу йому.

Згадка про обід вернула мене до буденного життя, і, коли Франц приніс його, я віддав йому належну пошану. Наливаючи вина в чарку, я

уважно подивився на пляшку: марка була та ж сама — старе французьке вино. Отож там та ж пляшка була з тутешніх льохів!

— Дозволю собі запитати,— озвався Франц, збираючи посуд.— Пан ротмістр завітають сьогодні до бібліотеки?

Я глянув на годинника.

— Так, о сьомій годині.

— Я чекатиму на пана.

Прийшов вахмістр. Все було спокійно, патрулі й роз’їзди не натрапили нічого непевного. Я оддав наказа розіслати роз’їзди на завтра і відпустив його. Треба було трохи спочити, утома почувалася у всім тілі.

Сів біля каміна, не було сну! Думка, мов кріт, рилася в голові. Хлопець приносив вино з замкових льохів. Він крав його чи його йому давали? І кого частував він, і звідки приходив тамтой, коли стежка кінчалася біля липи?

Відповіді не було, і це ще більше дратувало мене. Читання сьогодні не надило мене, та, щоб загаяти час, я підвівся о сьомій годині і пішов до бібліотеки.

В бібліотеці все було, як і вчора: горіли свічки в шандалах, дотлівав жар в коминку, тільки творів Вольтера не було на столі. Одна з шаф була відчинена, я підійшов роздивитись книжки — Вольтер, Руссо, Дідро, д’Аламбер, Монтеск’є — і раптом серед них я побачив знайому книжку: "Історія русовъ" Конiського.

Я взяв книжку і пішов з нею до каміна. Знайомі оповідання, знайомі сторінки... козацькі січі, боротьба, втрачена воля, Дорошенко, Мазепа...

все кров...— прочитав я, гортаючи сторінку. Коли це тихий звук одірвав мене від книжки — невеличкі двері праворуч, зовсім замасковані, тихо розчинилися, і до хати увійшла молода графиня. Та ж чорна сукня жалоби...

Я так хутко зірвався з місця, що книжка впала мені з колін. Броніслава вклонилась мені надзвичайно елегантно, щось легке невиразно принадне було в кожному її русі, це були рухи молодої королеви. Я дзенькнув острогами і запитав по-французьки, спираючись рукою на спинку кріселка,— чи я не заважаю своєю присутністю?

— О, ні,— відповіла вона ласкаво своїм мелодійним голосом,— прошу пана ротмістра бути як вдома. Сподіваюсь, що ружмайловська бібліотека задовольнить пана. Тут є багато й белетристичних творів в цій шафі.

Вона одчинила одну з шаф, поставила в неї маленький томик, вийняла другий, знову вклонилась мені ласкаво і вийшла з кімнати. Двері за нею тихо зачинилися, і тільки дух зів’ялої троянди залишився в повітрі.

З хвилину я стояв в тій самій позі. Оце й всієї розмови?! І більше нічого? Але ні! Прийшла ти сюди в цю пору, щоб побачити мене! Так, так! Ти мала цілий день на те, щоб поставити свою книжку, але ти прийшла саме тоді, коли я був тут? Гаразд, гаразд!..

А тепер побачимо, які книжки читає графиня. Я підійшов до розчиненої шафи і одразу побачив той невеличкий томик, що поставила вона. Це була "Орлеанська діва" Шіллера. Так, це була література для неї.

Годинник віддзвонив десять.

V

Коли я прокинувся вранці, в голові моїй був вже готовий план. Я мусив виявити тайну лісової пущі, і я знав, як це зробити. Хутко одягнувся, оглянув пістоля, заклав кобуру, причепив шаблю і, коли Франц під час сніданку прибирав з столу посуд, сказав Гончаренкові, що піду на село, і о дванадцятій годині вийшов з кімнати. Трезора не взяв з собою.

Ввійшов у парк і вже добре знаною мені хвірткою вийшов у ліс. Ще було рано. Я подався в гущавину і ліг під деревом. День був сонячний, теплий, між гілок, проти сонця, тріпотіло "бабине літо". Разів зо два вистрибував на стежку зайчик і, побачивши мене, заклав вуха на спину і подавсь навтіки.

А старий казав, що в лісі немає дичини,— згадалось мені чомусь упевнення Францове. Нетерпіння пекло мене, раз по раз я дивився на годинника, та стрілка, здавалось, не хтіла рухатись сьогодні. Нарешті стрілка стала на двох, наближалась та година. Ще було трохи зарано, але мені треба було раніше й почати. Я вийшов на стежку, одійшов і, коли вже був недалеко від повороту в яр, заспівав дзвінко і голосно:

— Ой, дівчина по гриби ходила...

Пісня покотилася лісом... далі і далі.

Ось я дійшов до дуба з заламленою гіллякою. Мій знак був тут. Я повернув в чагарник. Все так, все так. Он ліворуч висить на гілці пояс, я залишив його на тому самому місці... он стежка в яр... Я почав спускатися, голосно виспівуючи: "Я ж думала, що дуб зелененький..." Перейшов кладку і почав збиратися на гору. Серце в мене колотилося, що буде далі? Після пісні я почув вчорашні три глухих удари, наче деревом об дерево. Ось і липа, я оглянувсь, недалечко біля стовбура і лежав важенький дрючок. А, це ним, мабуть, він і бив по стовбурові. Я взяв дрючка і вдарив тричі по липі, а сам одстрибнув і сховавсь за сусіднього дуба. Серце так колотилося, що, здавалося, щось

перехоплювало дихання. І враз я почув, як в липі, в самій липі щось заворушилося. Я прикипів до землі і здушив рукою пістоля. Так, в липі, щось заворушилось, щось совалось... Що це? Сон, дійсність?!

З дупла липи висунулась рука, потім голова, плечі й нарешті ціла постать,— це був молодий хлопець! Він хутко став на гілку, з однієї на другу і, мов по сходах, спустився на землю просто проти того місця, де заховався я.

Тепер я міг роздивитись його. То був не хлопець, а молодий шляхтич, знати те було і з обличчя, і з постаті його. Коли натура хтіла створити бездоганного красеня,— вона свого досягла. Невідомий був високий, стрункого стану; біле обличчя, високе чоло, хвилясте русяве волосся, темно-сині очі з-під соболиних брів,— таких очей я не бачив ніколи, темні вуса, шляхетні риси і надзвичайно біла шкіра, здавалось, вона просвічувала, і видно було, як грала під нею кожна жилка. Але то не була випещена краса: в обличчі, в рухах його почувались рішучість, завзяття. Одягнений він був просто: синя чумарка з срібними ґудзиками, підперезана дорогим слуцьким поясом, високі чоботи, за поясом пістоль, при боці шабля.

Він здивовано озирнувсь навколо.

Я піймав чуйним вухом здалеку звуки знайомої пісні. Не можна було гаяти й хвилини: поки той другий не надійде, сили в нас були рівні.

Я вийшов з-за дерева.

Коли б блискавка впала перед незнайомим, не так би він остовпів, як в ту хвилину, що побачив мене! Обличчя його враз спалахнуло.

— Зрада! — скрикнув він і вихопив шаблю.

— Стійте! — крикнув я,— сховайте шаблю і відповідайте зараз, що робили там в дереві і чого ви ховаєтесь в лісі?!

— Не маю охоти відповідати. Коли пан ротмістр вміє так добре битись на шаблях, як нишпорити по лісах і виявляти чужу таїну,— прошу добути шаблю, це моя відповідь шпигунові.

Образа вдарила мене в обличчя. Я вирвав шаблю і задзвеніла криця. Невідомий бився з запалом, завзято, я не гірше. Мій ефес боронив мені руку, шабля невідомого не мала цього прикриття, і я вже зачепив його раз по руці. В розпалі герцю ми й не постерегли, що пісня наближалася все ближче й ближче, що вона раптом урвалась, що якась постать, загорнена в темного плаща, хутко збігла на гору.

Тільки несвітський крик привів нас до пам’яті, просто межи нас стояла постать в темному плащі, від швидкого руху відлога спала з її голови, плащ скотився з плечей. Один наш рух,— і ми б пройняли її шаблями. Мимоволі шаблі впали нам з рук. Я глянув — і остовпів.

Не дівчина, не хлопець — це була молода графиня в своїй чорній сукні-жалобі.

Боже! Яка вона була гарна! Бліда, як мармур, а очі сірі здавались тепер чорними, мов агат.

— На Бога,— скрикнула вона по-польськи,— Стефан, цо то?!.— і звернулась до мене: — Пан ротмістр, яким чином?..— вона не доказала...

— Прошу графиню одійти набік,— озвався шляхтич,— і дати мені змогу закінчити справу з москалем.— В голосі його задзвеніло стільки презирства, що я спалахнув од гніву.

— Не з москалем, а з козаком! — скрикнув я, хапаючись за шаблю,— і козак не дарує образи!

Слово "козак" якось дивно вразило шляхтича, він зробив крок назад, глянув не мене і відповів спокійніше:

— Козак не робить засідки, а б’є ворога в одкритому бої.

— Я ротмістр лейб-гвардії кірасирського полку,— одповів я гордо,— моє завдання арештувати князя Порецького, що переховується в цих лісах, я виконую свій повин, а коли пан!..

Шляхтич спалахнув.

— Я князь Порецький,— одказав він зухвало,— князь Порецький не ховається від московського війська, але не дасться йому в руки живим. Прошу пана ротмістра взяти шаблю.

Ми схрестили леза.

— На Бога! — скрикнула графиня, і в її голосі вчулося стільки благання, стільки шаленого почуття, що я мимоволі спустив леза. Вона знов стояла межи нас бліда, схвильована.

— Стефан, на тобі кров! Тож не можна з пораненим битись! — скрикнула вона з одчаєм, звертаючись, власне, до мене.

Я глянув на князя: справді, я добре зачепив його праву руку, кров густо спливала.

Власне, мою образу було вже змито кров’ю. Я всунув шаблю в шабельтаса20. Непогамовні почуття і думки хвилювали мене, серце ходором ходило в грудях.

Князь стояв переді мною блідий, але рішучий; гра-, финя перев’язувала йому руку.

— Броніславо,— сказав він, коли вона закінчила,— тепер лишіть нас, то річ лицарська, і знову взявся до шаблі.

— Ні,— одказав я,— я битись більше не буду. Правда, я вистежив чужу таїну, але я й залишаю її вам непорушною, залишайтесь там, де ви отаборились,— таїни вашого притулку не вирве з вуст моїх ніхто, а в тім — порукою вам слово козацьке.

Я повернувся і почав хутко спускатися в яр, не оглядаючись назад. Мої слова, знати, теж ошарашили їх, бо ніхто не відповів мені й слова.

Я йшов хутко, не бачачи нічого. В голові стукало, серце колотилось, думки набігали, мов хвилі розколисаного моря.

Що я зробив? Що вчинив? Найгірший злочин з боку службового повину і чесний вчинок з розуміння людяності! Хто він їй, хто вона йому? Як було не озватись серцем на цей жіночий крик, повний такого нестерпного розпачу?

Я не знав, як дійшов до кімнати, як впав в кріселко, але вигляд мій був, мабуть, дуже схвильований, бо й Гончаренко, не насмілюючись питати, поглядав на мене непевним оком.

"Що буде далі?" — запитував я сам себе і не знаходив відповіді.

Франц приніс обід, я майже не доторкнувся до нього. Я не йшов і до бібліотеки. Прийшов вахмістр: я розвіяно слухав його... не дав жодного наказу на завтра. Він поклав біля мене листа з дому... я й не глянув на нього... Я чекав, чого й сам не знав. Але чекав напружено, уперто.

О восьмій годині хтось стукнув в двері, Франц ввійшов і подав мені на срібній таці листа з гербом графів Ружмайло. Я розірвав конверта: мене запрошували до бібліотеки, підписано було — графиня Броніслава Ружмайло.

— Зараз буду,— одказав я Францеві. Франц вклонився і вийшов з кімнати.

Я підійшов до дзеркала, оглянув себе, поправив волосся, вуса і хутко вийшов.

Як стукало моє серце, коли я взявся за знайомі вже дверцята і переступив порога бібліотеки.

Вона була вже там, стояла при столі, чекаючи на мене. Я вклонився. Вона пішла мені назустріч і простягнула обидві руки. Я з великою пошаною поцілував ці руки і стояв, очікуючи її слова.

— Пане ротмістре,— почала вона,— прийміть мою щиру подяку. Я знаю пана, як людину шляхетної душі і вірю панському слову.

Я вклонився.

— Тому я мушу сказати панові всю правду: князь Стефан Порецький мій наречений.

— Наречений? — слово зірвалось мимоволі з моїх вуст. Я глянув на Броніславу, легенька рожева тінь пойняла її обличчя.

— Мій наречений,— проказала ще раз вона і опустила під моїм поглядом очі.

Упала маленька пауза.

— Прошу сідати,— озвалась знову Броніслава, показуючи на кріселко біля каміна. Вона сіла, і я сів проти неї.

— Хай пан ротмістр не подума,— почала вона знову,— що сьогодні керувала мною жіноча кволість! Так, князь Порецький мій наречений, але він має ще другу наречену — отчизну. Нас заручено ще з дитячих років, та не нареченого боронила я, я боронила поляка, здатного носити зброю. Коли Стефан вмре за отчизну, він виконає свій повин і я вмру з ним разом, але гинути в московській неволі, в кайданах, в каторзі, в Сибіру — то річ неможлива... для мене й для нього.— Вона помовчала схвильовано, силкуючись приголомшити свою схвильованість.

Я теж дивився на неї, зрушений і схвильований: "отчизно", "отчизні"... А отчизна вже лежала трупом, розшарпаним російськими орлами.

— Коли Стефан сховався там,— хай не думає пан ротмістр, що то було з ляку перед російським військом. Стефан стояв на чолі трьохтисячного полку. Коли б генерал Дверницький прийшов на Поділля — все б закипіло навколо. Але ми залишились самі... проте пан ротмістр знає, які Стефан мав сутички з російським військом.

Я нахилив голову, я знав справді завзяті князеві витівки.

— Але на спільній раді постановили всі,— провадила вона далі,— перебиратися через австрійський кордон, щоб приєднатися до "Царства". Стефан керував всім, він мусив переїхати зі мною останнім. Ми не розрахували часу,— ви прийшли з вашим полком. Стефан побоявся наражати мене на небезпеку і залишивсь переждати, щоб разом зі мною...

— Але куди і по що? — завважив я тихо.— Після того вдару, що впав знову на Польщу?

Броніслава спалахнула.

— Польща була завжди тим кременем, з якого вдар добував іскру.

— Так, але на цей час справу вже майже покінчено...

— Нам знайдеться місце серед рідних могил.

Слова її прозвучали глухо й рішуче. Я глянув на неї: тонкі брови зібрались в грізну лінію, очі втопила в жар... тепле одсяйво падало на її обличчя і грало на темному золоті кіс.

Ми замовкли.

— Пан ротмістр не розуміє того почуття,— заговорила вона знову, і голос її зазвучав тепер м’яко і сумно,— що найбезталанніша отчизна викликає в серці найбільше жалю. Польща повстала, щоб повернути собі незалежність, щоб визволитись з рук тирана, що потоптав і в своїй країні волю і хтів зробити те і в Польщі. Даруйте, пане ротмістре, що я в вашій присутності так висловлююсь про вашого государя, але козакові, як і полякові, однаково ненависне ярмо московських царів, і ми, поляки, швидше загинемо всі, ніж підемо москалеві на ласку.

Знову в голосі її забриніла незламна сила.

— Але,— завважив я,— графине, я сам військовий і не тікав ніколи з січі, проте, коли такі нерівні сили...

— Коли судилося нам всім умерти на полі січі,— перебила вона мене, — чи то ж не щастя вмерти і не бачити того горя, що впаде на нашу отчизну?

І це казала молода дівчина, хороша, багата, на самому світанні життя? Я дивився на неї зачарованим поглядом... Вона того не постерегала, вона поринула в свої думки.

Годинник цокав срібним дзвоном, одміряв швидколетючі хвилини життя.

— Пане ротмістре,— заговорила знову Броніслава і звела на мене свої сірі променисті очі. Тепер юна дивилась на мене з ласкою, з благанням, а голос її звучав так чуло, так ніжно, що, здається, міг би пройняти і кремінь,— я знаю пана ротмістра і знаю, яке в пана шляхетне серце... допоможіть нам...

— Допомогти?.. Чим можу я?

— Допоможіть нам перейти австрійський кордон...

— Я,— я встав з місця,— офіцер російської армії, допомагати інсургентам?..— Я не розумів... я починав втрачати розум...

— О, я знаю,— провадила вона далі, не зводячи з мене очей,— що то вважається за злочинство проти обов’язку і честі офіцерової. Але ні, немає в цьому вчинкові безчестя.

Коли поляки повстали за свою волю, вони тим повстали й за волю всіх підлеглих тиранові народів. Що таке обов’язок служби? Покора чужому самодержавному монархові? Ні, найперше обов’язок людини — покора законам честі, а вони кажуть нам: "Повага й допомога всім тим, що добули шаблі за волю".

Її очі горіли, обличчя палало.

— Пан ротмістр козак, українець, а Україна пам’ятає добре московських царів!

Слова дівчини схвилювали мене; щось давнє, правічне сколихнулося в душі: козак, українець... Вона, полячка, нагадує мені про це? Чи ж я забув? Мабуть, кров Лисенка-Вовгури зашуміла в голові.

— Ми прохаємо пана ротмістра як офіцера, як українця помогти нам перейти кордон і дати нам вмерти там, де вмирають за отчизну поляки.

Вона простягнула мені руку, я підніс її до вуст.

— Графине,— заговорив я,— я не можу дати вам зараз відповіді, все це так несподівано встало переді мною, але даю вам слово, я поміркую і зроблю все можливе, щоб допомогти вам перейти кордон і не вмерти, а жити для вашої отчизни.

— О, дякую, дякую! — сумна усмішка засяяла в її очах.

— А поки що,— додав я,— коли панство певне своїх слуг,— прошу князя вернутися до рідної господи.

— О, дякую панові ще раз!

Вона підвелась, я вклонився ще раз і вийшов з хати.

Що я почув? Той, хто мав двадцять сім років, хто жив в добу високого романтизму, в часи, коли по всій Європі закипала революція, коли поляки, ірландці, греки добували шаблі за свою незалежність, коли слова "нація" і "отчизна" палали над нами, той зрозуміє ту бурю, що закипіла в моїй душі.

Я увійшов до своєї кімнати. Гончаренко спав, вогонь вже погас.

Я впав в крісло.

Чи я кохав її? Ні, це не було кохання, бо жодної рвії не почував я, згадуючи поруч неї прекрасну постать князя. Це був якийсь захват, гарячий і високий, що охоплює нас перед величним твором мистецтва.

Її героїзм і патріотизм чарували мене. Я почував себе сп’янілим. Думки кружляли вогненним колом круг моєї голови. І що таке це почуття патріотизму, звідки зроста воно, чим наставляє волю!? Вона

така хороша, молода, багата, щаслива своїм коханням,— все, все віддає, кидається в життя, повне небезпеки й страшних пригод, щоб зрештою вмерти на полі січі, там, де поляки вмирають за отчизну?

"Отчизна". В її вустах це слово не було звуком порожнім, я розумів, що в нім було її життя.

Я пообіцяв допомогти їм. Слово зірвалось: воно мусило бути додержаним. Але чим загрожувало воно мені? В ту хвилину я не думав про це. Та чому ж я, українець, взявся допомогати їм, ризикуючи власним життям? Хіба між нами й ляхами не було в минулому рахунків? Тому що героїзм сам собою захоплює людину незалежно від того, чого і за що виявля вона його. Вони ішли боротись за волю,— я мусів допомогти їм.

Я провів рукою по чолі і глибоко зітхнув, погляд мій впав на листа, задрукованого сургучем... А, лист з дому, я й не прочитав його досі. Я розірвав печатку і добув листа. Це був лист від матері, великі літери, що бігли завжди навскоси по паперу, благословення, молитви за моє здоров’я, далі радість з приводу того, що вже приборкано негідних бунтарів, що наважились повстати проти "государя імператора", а далі, і то найбільша частина листа, подробиці про наші господарські справи: про оброчних, винокурню, гути, про врожай, про продаж овечої вовни на ярмарку. З-за цих рядків я побачив постать своєї матері, ще не старої жінки в білому чіпці, завжди з ключами, завжди заклопотаної, в розмовах з прикажчиком, виряджаючи фури на ярмарок, чумацькі валки по сіль. По батьківській смерті вона сама взялась до господарства, і, правду кажучи, воно пішло за її господарювання краще, як за батькового. Її завданням було одно: набути добра. А хіба вона не знала минулого своїх дідів? Ге, ні! Матінка дуже хизувалася своїм родом: "бунчуковими", "підскарбіями", "генеральними обозними". Вона пам’ятала всіх родичів аж до п’ятого коліна. Але на тім і кінчився її патріотизм. І я перенісся думкою до своєї Полтавщини... Панські будинки, повні всякого добра, ситі господарі, задоволені своїм дворянством і горді своїми орденами. Ге! Вони теж не забули своїх дідів.

Де там! Гетьманські грамоти були приховані в кожного, не в одного й дідівська шабля висіла на почесному місці в кабінеті, але щоб їм спало на думку підняти повстання! Ніколи. Земелька добра, і душі колишніх вільних козаків прив’язали міцно до "благочестивейшего, самодержавнейшего і великего".

Обурення і відраза охопили мене. Так, завмерло слово. Але хтось інший напише на своїм прапорі — і воно оживе.

В кінці материного листа стояла ще приписочка, що Варенька Сотниченко вітає мене. Це була дочка нашого сусіда: пухлесенька весела панночка з темними косами, карими очима й маленькими ручками й ніжками. Вона добре співала романси, балакала по-французьки, вишивала бісером і шовками, любила господарство і була одиначкою в батька, а землі їхні межували з нашими. Може, це останнє й було причиною великої симпатії матері до Вареньки. Хоч і поза тим, вона була весела, безжурна, реготушка, володіла своїми очима, як добрий "наводчик" гарматою, рідко коли давала "переліт" або "недоліт". Вся terre a terre21. І тепер обіч з образом Броніслави встав в моїй уяві цей образ, і серце стислося. Вона могла колись подобатись мені?!

Я впав на ліжко. Думки били у голову, як хвилі об дамбу. Як допомогти, що вигадати? Ще оформленого плану не було... Я заснув уже пізно, і сни мені приснилися мутні, невиразні, страшні.

VI

Минуло два дні. Я наприкрювався... не бачив її, не знав, що сталося. Мене не кликали, і я не йшов до бібліотеки. Ввесь час до обіду й по обіді блукав я з рушничкою по лісі. Тепер уже Франц не одмовляв мене від полювання в лісі, і я приносив кожен раз чи то зайця, чи пару вальдшнепів. Приймав рапорта, давав розпорядки, накази... Ця діяльність трохи одволікала думки, але все-таки, де б я не пішов, що б я не робив,— одно питання стояло переді мною: "Як?" В голові моїй вже

невиразно накреслювалася одна ідея: треба було ще добре її обміркувати.

Коли на третій день я сів до столу, Франц знову подав мені на срібній таці листа. Це був лист від Броніслави, мене запрошували о восьмій годині на вечерю. Нарешті! Мені враз стало душно. Я почув, як кров припливла мені до обличчя. Ці чотири години здались мені нескінченними. Нарешті стрілка показала без п’яти хвилин вісім. Я взяв каску і вийшов з кімнати. У вестибюлі Франц чекав на мене, він мовчки пішов переді мною з канделябром в руці. Ми знову перейшли мовчки кілька мовчазних пишних покоїв, і старий відчинив мені темні дубові двері. Кімната, куди я увійшов, була їдальня, невеличка і дуже привітна. Десь в палаці графів Ружмайлів був, певне, й більший покій на трактування незчисленних гостей, цей покій, знати, було призначено для інтимної трапези. Важкі драпіровки на вікнах було зовсім зашморгнено і, мабуть, жодна смужка світу не вибивалась з-під них. Стіл було накрито на чотири куверти22. Мені блиснули в очі сніжно-біла білизна, срібло, кришталь, але в ту ж хвилину увагу мою одвіяло у другий бік: протилежні двері одчинилися, і до хати ввійшла стара графиня, а за нею Броніслава і Стефан. Стара графиня трималась рівно і гордо, але тепер обличчя її, оточене білим, мов сніг, волоссям, не мало вже виразу сенатора в королівському кріслі, юно було сумне, але привітне.

— Пан ротмістр,— промовила вона, простягаючи мені руку,— будьте завжди найдорожчим гостем в Ружмайлові. Прошу до столу.

Я низько вклонився їй і поцілував простягнену мені руку. Броніслава і Стефан стояли поруч. Боже, яка то була хороша пара. Він був, звичайно, вищий за неї, але й поруч нього вона видавалась високою і стрункою. Броніслава всміхнулась мені щиро і ласкаво, а Стефан подав мені ліву руку, права була перев’язана.

— Вітаю як друга,— сказав він і щиро стиснув мені руку. Ми посідали за вечерю. Почалась загальна розмова: про ружмайловський парк, про

околиці, історичні місця. Стефан розпитував мене про мою фамілію, і я був здивований тим знанням історії України, яке виявив він. Розмова точилась легко. Стефан був надзвичайно приємним співбесідником. Броніслава і графиня приймали жваву участь в розмові. Графиня добре знала Наполеона, була в Відні за часів Віденського конгресу23. Взагалі обидві жінки виявили цілковите знання сучасних взаємовідносин європейських держав. Час минув непомітно. Чудовий токай розжеврив нас. Я й не спостеріг, як скінчилась вечеря. Франц поставив на стіл овочі, сир, чорну каву і вийшов з їдальні.

— Пане ротмістр,— озвавсь до мене Стефан,— ви виявили стільки шляхетності і доброзичливості до нашої фамілії і особливо до мене, що я мушу бути одвертим з вами й сказати вам все. Ви, офіцер російської армії, ділите хліб з інсургентом, з тим, хто здобув зброю проти вашого і свого государя? Становище ущипливе для честі офіцера, але будьте спокійні — не інсургента, не бунтаря бачите ви перед собою, а сина вільної нації, що одверто оголосила всій Європі причини, які змусили її взятись до зброї. Так, я ворог деспота Миколая, але друг українського й російського народу.

Він помовчав хвилину і провадив далі:

— Коли нарід, колись вільний і дужий, змушено силою надмірних утисків взятись до останнього з своїх прав,— права збройною рукою скинути з себе ярмо неволі, з поваги до себе і до других, повинен той нарід ознаймити всім ті мотиви, що змусили його добутою шаблею боронити найсвятіше діло. Історія Польщі відома панові. Я не хочу виправдувати тих темних сторін нашого державно-соціального строю, тої кривди, що шляхетська Польща заподіяла селянству, і тим спричинилася до занепаду держави. Ми, молоді поляки, бачимо ту кривду і в першу голову хочемо поквітувати її.

— L’esclavage est aboli24,— виголосила стара графиня Наполеонові слова.— Ще в вісімнадцятому році Віденський сейм підніс питання про знесення кріпацтва і наділення селян землею.

Я міг багато дечого сказати з цього приводу, але не хтів перебивати йому мови.

— Конституція третього травня доводить всім, що сама Польща ступила на шлях реформ,— провадив далі Стефан.— Кожна держава переживає сама в собі всі стадії поступу, сама перетравлює їх. Згадаймо історію: який абсолютизм панував по всій Європі і що бачимо тепер. Де становище селян було найгіршим, як не у Франції за панування Людовіка XVI; сама Франція скинула короля, утворила конвент і оголосила безсмертні слова — братерство, рівність, воля. Народи ростуть, а з ними разом зроста і соціальна правда, і які б не були міцні кайдани,— вона подолає їх. Польща єдина у всій Європі не знала самовладдя. Нам закидають завжди олігархію шляхетства. Вірно. Але й цією олігархією було вже визнано "права людини".

— Людини шляхетського стану,— завважив я.

Броніслава не спускала очей з князя, тепер вона перевела свої променисті очі на мене.

— Князь доводить, що Польща не відала абсолютизму,— провадив я далі,— згода, але з’єднаний з нею Люблінською унією жив нарід, що споконвіку знав лише вічовий уклад і керування громади, шо визнавав рівність і волю для всіх, в Запорозькій Січі далеко ще до французької революції оголосив безсмертні принципи братерства, рівності й волі.

Стара козацька кров закипіла в мені, очі спалахнули.

— І Польща...

— Так, Польща не зрозуміла історичної хвилини,— перебив мене князь,— Польща не пішла поруч з вільним козацьким народом... Правда. То незагойна рана, непоквитована помилка. Повстання Богдана Хмельницького стало початком кінця старої Польщі. Але те, що було,—

минуло. Історія учить народи. Нова Польща не ворог, а друг вільного козацького народу, друг волі,— те засвідчили кров’ю своєю польські легіони. Пане ротмістр, хіба в повстанні декабристів не брали участі поляки? І як тяжко покарано їх за те! Хіба не шукали поляки єднання з українцями? Для цього й закладено було в Києві масонську ложу "Об’єднаних слов’ян"? Хто перший згадав за права українського народу на нараді декабристів у Василькові? Поляк Падура. Ми мали зв’язки з Лукашевичем і з іншими,— не хочу називати їхніх фамілій,— розуміючи, що в поляків і в українців тепер один спільний шлях. І коли ми винні перед українським народом, москалеві ми не завинили нічим. Вже ж не через поневолення селян взялася Катерина до Польщі.

Стефан спалахнув, сині очі зробилися темними.

— Завоювання країни,— то право військової перемоги, але паювання держави по змові з сусідами без вибуху гармати, без пролиття крові,— то є ганебний грабунок і рано чи пізно, але він впаде на голови хижаків.

Я не протестував: тому була правда.

Стефан глибоко перевів дух, він опанував своє хвилювання і провадив далі спокійніше.

— Так, Олександр Перший відродив Польщу, і ми повинні були вдячні йому за те, але він відродив тільки ймення Польщі, а саме ймення ще не творить держави і нації. Олександр дав Польщі конституцію...

— На столі лежала конституція, а під столом батіг,— навела графиня слова Бадені.

— Батіг,— проказав за нею і Стефан.— Даруйте мені, я хочу бути об’єктивним, але всі ті обіцянки імператорові незабаром звелися на фікцію. Сейм зібрався за п’ятнадцять років тільки чотири рази, Росія залишила за собою повну волю щодо укладу бюджету Польщі, цензура,

утиски, страшні репресії, порушення конституції на кожнім кроці і нарешті поводження цесаревича, що переніс до нас московський деспотизм, довершили все.

Я мовчав,— я знав, тому була правда.

— Все те терпіли ми, поки живий був Олександр, але Олександр умер, престол російський посів Микола Перший. Принципи Миколи Першого відомі всім. Конституція Польщі була йому ножем в серці, і швидко поляки переконалися, що за словом "конституція" ховалося бажання знищити націю, повернути її в рабів, всіма засобами, якими володіє деспотичний уряд, згасити в ній жадобу волі, стерти всі ознаки національної і людської гідності.

Я глянув на Броніславу: сповідь Стефанова хвилювала її.

— Але ми ще терпіли і присяги не ламали. Почали циркулювати чутки про війну, скеровану проти вільної Франції. Далі прийшов офіціальний наказ польській армії готуватись до походу. Всі матеріальні засоби нації мали бути витрачені на цю війну, а на місце нашої армії мала прийти і осісти в Польщі російська армія. І ми, що стільки років билися під прапорами волі, мусили іти і касувати волю Франції й Бельгії! Що б тоді залишилося з нашої конституції?? Ні!! Найсвятіші умови додержуються лише доти, доки їх шанують обопільно укладчики умови. Цей наказ був знищенням нашої конституції,— він зняв з поляків повин присяги, а слова Миколи, що "перший гарматний постріл з нашого боку буде гаслом до цілковитого знищення Польщі",— урвали останню надію на справедливість. Єдиним засобом, яким могли поляки боронити свою конституцію,— була польська армія. Нарід польський оголосив свою незалежність. Я поклав на терези інтереси мого народу і інтереси російського імператора,— і добув шаблю за волю мого народу. Судіть мене тепер, але бунтарем я не вважаю себе.

Стефан скінчив, він був схвильований і важко дихав. Броніслава мовчала, вона чекала мого слова; обличчя зашарілось легким рум’янцем, темні очі дивились гостро з-під чорних брів.

Я сам був схвильований: сказати по правді, я заздрив Стефанові. Він горів мов смолоскип серед темної ночі. Хижий вітер міг щохвилини загасити його, але тим часом він боровся з пітьмою, полум’я звивалось і сипало горючими іскрами в чорну безодню ночі.

Високе полум’я одчаю!

Я простягнув Стефанові руку.

— Як офіцер, вітаю вас,— сказав я.

Він гаряче стиснув мою руку.

— Але як козак, як українець маю багато чого закинути вам.

— Що саме?

— Не будемо згадувати минулого: ви самі визнаєте його помилки,— діти не відповідають за батьків... Тепер Польща повстала за свою незалежність,— то є святе право нації, я визнаю його. Але Польща вимагає приєднання до своєї території Волині, Поділля, Київщини. Чи ж це польська територія, польський нарід? Яке минуле, яку мову, яку віру визнає цей нарід? Чи ж то один рік гриміли тут шаблі й лилась кров козацька за свою незалежність? Нація, що повстала за своє право, повинна поважати й право другої нації, а не йти шляхом деспотичних монархій, що нищать вільні народи, аби збільшити свою територію.

Стефан трохи зашарівсь, але глянув мені просто в очі і одкинув хвилясте волосся з чола.

— Так, пане ротмістр, ваша правда: ми українські поляки, дідичі цього краю, знаємо добре це. Це територія України, це український нарід, але й ми посідали ці землі з предковічних часів. Пан ротмістр скаже мені, що багато наших родин українського походження,— то правда ruthenae, national polones25. Що ж, коли людина вживалася національною культурою другого народу, вона стає членом його. Але далі з тим! Нас тут жменя, ми не одбираємо в українського народу права на волю й на землю. Але, пане ротмістр, будемо щирі,— під чиєю владою буде йому краще: під владою деспотичних російських царів чи під владою нової вільної Польщі? Сейм Варшавський з перших днів революції постановив — воля і земля селянам.

— Але закона того не затверджено ще й досі.

— Коли гримлять ворожі гармати під стінами міста, тоді не час видавати закони, але що Польща, перша і єдина з усієї Росії, ішла до знесення кріпацтва...

— Князь забуває двадцять шосте грудня.

— О, ні,— скрикнув Стефан,— не забуду ніколи! Шляхетні тіні декабристів житимуть завжди в серці кожного поляка. Але вони не мали під собою ґрунту: то була зграя надхмарних орлів. Польща повстала уся.

— І повстала не тільки за себе, повстала за право людини взагалі,— додала з запалом Броніслава, її глибокий голос затремтів, мов струна.— Вільна і незалежна Польща, смерть деспотичної Росії, нам і Європі воля, і кінець пануванню деспота Миколи, що хоче запровадити скрізь кріпацтво і абсолютизм. І тому кожен поляк, що вмирав на полі січі, знає, що, коли він і не врятує отчизни,— все ж трупом своїм заступить шлях переможному деспотизмові!

Князь глянув на неї,— в очах його засяяв захват.

— Так, Броніслава каже правду: перемога Польщі підбила б ставки російського деспотизму і тоді двадцять шосте грудня сколихнуло б весь край, і вільні народи порозумілися б братерськи: не історичні кордони, кордони національні стали б на варті всіх вільних країн.

Наша розмова кипіла і грала, мов молоде вино.

Я дивився на них обох: чи знайшлася б дівчина, щоб не закохалася в Стефана, чи одшукався б хоч один юнак, що не закохався б у Броніславу, а я дивився на них: сам молодий, хороший, чужий їхньому щастю, і груди мої підносилися від захвату. О, молодість, молодість! Тільки ти даруєш людям ці бездоганні, лицарські почуття.

Годинник видзвонив дванадцять, коли ми, розпалені вином і розмовою, попідводились з місць. Ми розсталися друзями. Графиня запросила мене приходити на вечерю. Я подякував, попрощавсь і вийшов з кімнати.

В голові моїй, в серці, в грудях буяла буря.

Я кинувся в ліжко; думки окрилили мене, а з-під шумування цих хвиль-думок підіймалася чорною скелею гостра й холодна думка: розстріл, розстріл, розстріл...

Що роблю, що зачинаю?! Я, офіцер російської армії, під час війни переховую інсургентів, обіцяю їм допомогу?!

Та серце не слухало розсуду.

Сьогодні ввечері не згадувалось і словом про перехід австрійського кордону, але Броніслава чекала мого слова, я знав, я відчував це. Нарешті темна заслона сну приголомшила мої розбурхані почуття.

Цілий день блукав я з рушницею в лісі, обмірковуючи план рятунку.

Вже сонце черкнулося золотою скибкою крайнеба, червленим золотом заграли вікна палацу, коли я увійшов до парку.

Тихі, сумні звуки арфи долинули до мене. Вона грає і виливає свою журбу. Чого ж такі сумні ці звуки, чого так ридає арфа?

Зачарований мелодією, я мимохіть подався, мов гадюка індуських лісів, на звуки сопілки факіра. Вона сиділа біля вікна... Вона дивилась на сонце, прощалась з ним, як і з своїм життям. Я зійшов стежкою на гору і зупинивсь... Наді мною зносився білий павільйон... вікно було розчинене... біля вікна жіночий силует... Я глянув і побачив високий гриф арфи, нахилену тонку, білу шию і пишну зачіску чорного, як воронове крило26, волосся...

VII

Чорного, як воронове крило, волосся... але ніколи було міркувати, дивуватись, треба було поспішати, готуватись до вечері. В голові моїй вже вклалися думки,— я знав, що робити, але я не хтів, щоб вони їхали за кордон на вірну смерть.

Рівно о восьмій годині я одчинив двері малої їдальні, Стефан і Броніслава були вже там, вони обоє пішли мені назустріч з простягнутими руками.

— Бабуня почуває себе негаразд,— промовила з променистою усмішкою Броніслава,— вона залишилася в своїх покоях, а господинею буду я, тому прошу шановне панство до столу.

Ми посідали. Броніслава була чарівною господинею. За вечерею розмова наша торкнулася європейської політики: лібералізму Людовіка Філіппа у Франції, становища Греції, Ірландії. І Стефан, і Броніслава були добре знайомі з ситуацією європейських держав. Коли Франц поставив

на стіл десерт і каву і вийшов з кімнати, розмова сама собою перейшла зараз на події в Польщі.

— Пан ротмістр, звичайно, як і всі росіяни, думає, що Польща зробила велику помилку, розпочавши війну з Росією? Але ні, ми мали певні шанси на перемогу. Перший: турецька війна, даруйте, пане ротмістре, вона була для Росії нещасливою, і ми втеряли час, нам треба було оголосити війну під час турецької кампанії, і тоді ще не знати, на чий би бік потягло шалі перемоги. Другий: ворожнеча межи Костянтином і Миколаєм і третій: революції, що спалахнули по всій Західній Європі.

— І четвертий — настрій поляків, те, що кожен поляк ладен був вмерти за відбудування отчизни! — промовила з запалом Броніслава.

— То правда,— Стефан глянув на Броніславу, я перехопив той погляд,— він сяяв коханням, більше обожнюванням! — Пан ротмістр бачив поляків на полі і сподіваюсь,— він обернувся до мене,— може посвідчити, щодо поразки війська спричинився не брак завзяття війська, а відсутність талановитих керівників!

— Так, я бачив польське військо під Гроховим і під Остроленкою і згоджуюсь, завзяття ворога не раз поривало мене.

Очі Броніслави спалахнули гордим вогнем.

— Винен у всьому диктатор Хлопицький, він мусив одразу, з моменту детронізації Миколая, вшикувати весь край до війни: прикликати запасних, збільшити армію новими батальйонами піхоти й ескадронами кінноти, організувати посполите рушення, провести закони про знесення кріпацтва на Україні і в Литві, про наділ селян землею в Царстві. Треба було поробити запаси, придбати амуніцію, артилерію,— Англія і Франція постачали охоче нам все, але він не робив того, грався

в лояльність, в додержання присяги, він не хтів війни, не вірив в перемогу польської зброї, і він причинився до поразки її.

Я мусив ступитись за Хлопицького.

— Диктатор мав рацію: я сам свідок великого завзяття й запалу польського війська, але ми, військові люди, ми мусимо міркувати математично, отже: польська армія на час революції мала тридцять два батальйони піхоти, двадцять вісім тисяч багнетів, тридцять вісім ескадронів, сім тисяч шабель, сто шість гармат. Мала ще запасних тридцять п’ять тисяч, всього разом сімдесят тисяч, а ми мали під Гроховим сто двадцять тисяч багнетів і шабель.

— В тім і помилка Хлопицького, що він дав фельдмаршалові час стягти російське військо. З початку революції наші сили були рівні.

— Ні, вони були більші, бо на нашому боці був ще спільник — запал! — перебила його Броніслава.

Стефан знову осяяв її промінням кохання.

Ці погляди з’ясували мені все: він кохав, він обожнював її, вона шанувала його, пишалася ним. Це горде серце не відало ще живого кохання.

— Так — запал,— підхопив її слова Стефан.— Хлопицький зробив усе можливе, щоб приголомшити його! Революційне військо не може вести оборонної війни, в його руці повинні бути і наступ, і ініціатива, воно — вогонь! Вогонь несе пожежу, коли вітром перелітає з даху на дах. Він злегковажив посполите рушення, а війна Вандеї, війна Гварільясів27 — найстрашніша війна.

— Згода,— в мені починало вже закипати почуття військового,— але князь мусить погодитись з тим, що, коли б не невдалість нашого фельдмаршала Дибича, під Гроховим ми б закінчили війну.

— Коли б поляки допустили до Грохова,— Стефан спалахнув.

— Не будемо сперечатись, я віддаю належну шану польському військові,— завважив я спокійно,— але коли б і виграли поляки кілька баталій, марна була думка перемогти Росію з її несходимими просторами, незчисленним військом, незміряним запасом військового припасу, одежі, харчів.

— Ми і не мали завдання перемогти Росію, лише оборонити Польщу, застерегти націю від всеруйнуючого московського деспотизму. Пан ротмістр важить шанси перемоги кількістю війська. О ні, історія дає нам приклади інші: хіба мала Греція не боролася з персами? Хіба Гельветійські кантони не оборонили своєї незалежності від можновладної Габсбургської держави? Двісті п’ятдесят років тому громадяни Голландії не боролися з всепереможними батавами Філіппа Другого, а зрештою: невпорядкована, невшикована Америка не поборола хіба залізних сил Англії?

— Так,— одмовив я,— ви маєте рацію, але не цілковиту; малі держави можуть боротися з великими, але лише під двома умовами: перша — велика ідея, що переймає вогнем і запалом всю націю, весь нарід. Тому мала Еллада й могла боротися з Персидським царством, тому Ганнібал подолав непереможні римські легіони, Вільгельм Оранський переміг могутнього Філіппа Другого. Поляки мали запал і захват національного ентузіазму, але це не була всенародна війна...

— Історію роблять тільки обрані Духом,— завважив завзято Стефан, — але я провадив далі:

— Не має Польща й другої умови, що забезпечує малим державам перемогу,— фізичних умов, віддаленості країни від ворожої держави. Віддаленість утруднює і дужчому ворогові постачання великих сил військових на чужу територію. Військо супротивника, віддаленого від своєї бази пустелями, морями, степами, тане на чужій території від браку харчу і військового припасу, а сили того, що воює на своїй території, ростуть з рідної землі. Сама географічна ситуація країни дає непереможні засоби оборони: хіба Гельветійські кантони одбилися б від Габсбургської держави, коли б їх не боронили снігові гори, урвища, скелі, а без допомоги морських хвиль та паводі морської голландські рибалки і крамарі, незважаючи на весь свій героїзм, не подолали б залізних батав іспанських та досвідчених маршалів Людовіка Дванадцятого. Польща, на жаль, межує з Росією і не має жодних природних кордонів.

— Тоді вона повинна затопити свій край морем власної крові, загатити своїми трупами кордони отчизни в ім’я визволу вільного народу,— промовив твердо Стефан,— я згадую слова, які сказав полякам головнокомандуючий під Остроленкою: "Панове, тут ми повинні вмерти". Це, пане ротмістре, третя умова перемоги: коли військо, йдучи до бою, бажає умерти — воно перемагає!

— Бо в нас немає другої слави, другого щастя, крім любові до отчизни,— додала Броніслава.

— І вона робить честь полякам,— підтримав я щиро,— але війна вимагає практичних, матеріальних засобів. Польщі нема звідки брати нових сил утримувати армію, справляти обмундирування, а засоби Росії невичерпні.

— Пан ротмістр забуває за європейські держави,— перебив мене Стефан,— мадяри присилають нам двадцять тисяч кавалерії, Англія...

— А Пруссія й Австрія,— перебив я його,— будуть всіма силами сприяти Росії, бо існування незалежної Польщі було б першим гаслом до відділення польських земель, що тепер належать до їхніх корон.

— Хай і так,— промовила гордо Броніслава, і її голос забринів, мов напружена струна,— хай ми вийшли в бій без надії, надія — порада легкодухих, нами керує одчай! Одчай в сьогоднішній перемозі і певність в перемозі прийдешніх років! Минуле пускає коріння в политій кров'ю землі. Хай ми загинемо всі, але ми, поляки цієї доби, ми сплетемо братерські руки круг зруйнованого вівтаря отчизни на знак того, що коли ми й не можемо зараз відбудувати його, ми не дамо йому впасти під попелом неслави і забуття.

В її словах було стільки сили, так засяяли її очі, так гордо випростався її стан, що Стефан не міг побороти свого захвату, і, не вважаючи на мою присутність, він взяв її руку і підніс до своїх вуст і, не випускаючи руки Броніслави, обернувся до мене:

— Пане ротмістре, ось сила і надія Польщі,— промовив він з запалом, — польська жінка. Коли жінка стоїть при вівтарі отчизни, вогонь його не загасить ніхто!

Я бачив, як злегка почервоніла Броніслава, як сіла і тихо випростала свою руку. Я сам був схвильований розмовою, я не хтів роз'ятрювати рани переможених. Я погамував своє хвилювання і почав знову спокійно:

— Справа не про прийдешнє, а про сучасне: не треба дарма лити крові, боротьбу треба припинити.

— О, ні! — скрикнув Стефан,— боротьби не треба припиняти ніколи! Поки ще є військо польське,— воно битиметься на полі, не стане його — незримою сіткою обплутають таємні товариства всі польські краї, гасло "Еммануїл" перелітатиме, як вогненний язик перелітає від одного кола

до другого, а ті, кого доля відкине за кордони рідного краю,— працюватимуть для нього і в чужій стороні.

Рішуче їх не можна було переконати. Дійсно, це була мужність одчаю. Вона має теж чорні крила. Я перемінив тему розмови.

— Графине,— звернувся я до Броніслави,— ви зробили мені велику честь, ви довірились мені і ці два дні я міркував над засобами, як вивезти вас непомітно звідси.

Вона вся просвітилася.

— О, дякую, дякую!

— Дозвольте, я викладу вам мої думки.

— Просимо, просимо!

— Мій денщик,— почав я,— вірна мені людина, а поза тим, він людина виключно спритна і чесна. Я попрошу панство переодягнутися в селянське вбрання і куплю вас яко кріпаків в графині, а тоді денщик мій завезе панство в Полтавщину до мого маєтку, там панству буде зовсім спокійно, а згодом...

Стефан перебив мене:

— Пане ротмістре, думка чудова, але пощо маємо їхати до панського маєтку на Полтавщину, коли ми хочемо перейти кордон.

— Княже,— почав я тихо,— мені болісно було торкатись їхніх ран,— я пропоную панству затишок і певну охорону в моєму маєткові на деякий час, а далі, коли все остаточно заспокоїться...

— Тоді вже буде пізно,— перебив Стефан.

Я мусив повернути ножа в рані.

— Але ж князь відає, що Варшаву вже взято, армія капітулювала, залишився ще невеличкий гарнізон в Мадліні і Замості...

Він трохи зблід, але голос його не затремтів і не схибив.

— Ми знаємо це. Місто, армія, уряд можуть капітулювати, але ми, заступники народу, ми не маємо на те права. Де б ми не були, ми повинні залишатись заступниками морального життя народу і оборонцями його прав.

Броніслава простягнула йому руку,— він стиснув її.

Я бачив шаленість одчаю: годі було їх переконати.

— Гаразд,— згодився я,— можна й перевести панство через кордон, але дозвольте, княже, запитати вас: князь не боїться наразити свою наречену на страшну небезпеку, на...

Стефан глянув на Броніславу.

— Ми, morituri28, пане ротмістре, доля викинула нам цей жереб, я можу боятись не за життя, за честь Броніслави, але на те рятунок знайдеться завжди.

Ми перейшли до обмірковування подробиць справи. Купчу кріпость треба було виправити в сусідньому місті Ш., там стояв і штаб нашого полку, це я якраз міг і виправити дозвіл Гончаренкові на переїзд через кордон. Мені не хтілося, щоб справа з моїми кріпаками впала в око офіцерам. І на те знайшлася добра рада. Саме в тому містечкові жила на

одшибі колишня мамка Броніславина. Ми вирішили, що я завезу їх туди, залишу їх там,— присутності їх при складанні купчої кріпості не треба було,— Франц матиме доручення від графині, ми виправимо всі папери і надвечір, коли зсутеніє, вони виїдуть з Гончаренком з міста.

— Пане ротмістре,— промовила тихо і чуло Броніслава, простягаючи мені руку,— ми приймаємо від вас цю жертву, але вона загрожує панові страшною небезпекою.

— Не турбуйтесь про те, не журіть собі хоч тим серця,— одказав я, підносячи її руку до вуст.

— Але все життя, де б ми не були,— згадка про вас, про шляхетність вашої душі житиме з нами.

Вона не одривала свої руки... я чув, як затремтіли її пальці, мені здалось...

А, та чого не здасться, коли маєш двадцять сім років, коли в серці вогонь, а крила за плечима!

Щоб не виявити свого хвилювання, я хутко попрощався і пішов з кімнати.

Другого дня вранці я пішов на село. Треба було побалакати з Турутою, сказати йому, що я мушу поїхати до міста, передати йому на час моєї відсутності повновладу.

Я застав повну ідилію. Турута сидів в садочку. Перед хатинкою на невеличкій галявинці, обсадженій кущами мальви й жоржин, горіли тріски. Над ними, примощений на каміннях, стояв великий казан, біля нього сиділа на маленькій табуретці Тася, рум’яна, зашарена від вогню, і мішала здоровим ополоником чорне місиво, що парувало й клекотіло в казані. Я догадався, то був час, коли на Поділлі варять сливове повидло.

Трохи оддалі на низенькій лавочці сидів Турута і тримав книжку в руці. Собака лежав в нього біля ніг. Теплий осінній день ласкаво світив на цю групу, а різнобарвні дерева обступили її, мов рамкою.

Ця буколічна сцена сподобалась мені. "Тут в долині ідилія, там на горі — трагедія,— промайнула в голові думка,— та щастя не буде ні тут, ні там". Я хтів послухати, що читає їй Турута, але собака кинувсь до мене. Тася глянула і вся зашарілась, Турута поклав книжку набік, глянув на мене і, здається, теж трохи зніяковів.

— А, Лисенко,— скрикнув він, встаючи з місця й простягаючи мені руку,— яким вітром ти до нас.

— Їду завтра до міста.

— Чого?

— Купив собі в графині двох кріпаків, хлопця і дівку, хочу одіслати матері.

— От клопіт!

— Дуже добрий ткач і гаптувальниця.

— А! Довго ж там забаришся?

— Ні, тільки підпишемо купчу кріпость, виправлю Гончаренкові подорожню та й назад.

Я, власне, навмисно розказав Туруті про те, що купив кріпаків, мені було цікаво перевірити, чи не вражає сам факт купівлі кріпаків чимсь несподіваним, неприродним. Нічого, він прийняв це як річ звичайнісіньку. Правда, Турута був у підвищеному настрої і справ

земних не спостерігав, але факт не вразив його, отже, проба була добра.

Розмова перейшла на службові справи. Я зробив належні розпорядки. Тим часом Тася вхопила своїми міцними рученятами казан з клекочучим повидлом і поставила його долі, а сама хутко побігла до господи.

— Гарненьке створіння,— сказав я, дивлячись їй вслід.

— Козенятко любе і цілий день пісня і праця.

— Щоб не скінчилось слізьми!

— Що ти, що ти! — Турута спалахнув од шляхетського обурення,— вона, як квітонька польова,— незаймана і чиста!

Я попрощавсь з ним, Турута залишав мене, але я одмовивсь, ще раз стиснув руку любому товаришеві і подавсь з двору.

Через півгодини я був вдома.

Ще був час до обіду, я гукнув Гончаренка.

— Слухаю, ваше високоблагородіє,— озвавсь Гончаренко і миттю виріс переді мною.

— Слухай, Гончаренко, чи можу я на тебе покластися?

— Як на камінну гору, ваше високоблагородіє.

— Справа кепська, загрожує мені великою небезпекою.

— Так що грудьми заступлю, ваше високоблагородіє.

— І коли хто, хоч одна душа дізнається...

— Язика вирву з рота, ваше високоблагородіє.

Я встав з кріселка, підійшов до вірного товариша і поклав йому руку на плече. Гончаренко закліпав очима.

— Слухай, Гончаренко, ти був мені завжди вірним товаришем, тепер хочу я доручити тобі справу, од якої залежить і моя служба, і моє життя.

— Прикажіть, ваше високоблагородіє, в воду сторч головою кинутись, в вогонь полізти — і оком не моргну!

Гончаренко спалахнув, я бачив його чесне вусате обличчя і знав, що він говорить щиро, що і в воду він кинеться, і в вогонь полізе, і з чортом зітнеться. Він був завзятий, мав козацьку вдачу, але чи потрапить він виконати завдання?

Я озирнувсь навколо,— нікого не було.

— Справа ось в чому,— заговорив я тихо,— я купив собі в княжни двох кріпаків: хлопця і дівчину.

Гончаренко знов закліпав очима, здається, він починав розуміти.

— Хлопця і дівчину,— провадив я далі.— Ми поїдемо завтра до міста, там я зроблю купчу кріпость, виправлю тобі свідоцтво на переїзд кордону, ти забереш їх, переїдеш з ними кордон, пустиш їх на всі чотири вітри, зробиш мені покупки і вернешся назад. Можеш ти це зробити?

— Можу, ваше високоблагородіє, тільки народ непевний, ваше високоблагородіє, бува, що самі викажуть... підведуть, а вашому високоблагородію по службі — так што, хай їм стонадцять чортів.

Я заходив по хаті і знов спинивсь проти Гончаренка.

— Не можу, Гончаренко, ти розумієш, що таке слово офіцерське?

— Точно так, ваше високоблагородіє,— Гончаренко аж витягнувся, мов на параді,— він розумів.

— Що пообіцяне, мусить бути виконане,— офіцер на вітер слова не кида. Чи ти можеш це зробити, щоб ніхто не постеріг?

— Надвоє перервусь, ваше високоблагородіє, приказ діло сполнять! Тільки...

— Я тобі вірю, Гончаренко,— перебив я його, пам’ятай тільки, що одно непевне слово, і мене...

— Так што розумію, ваше високоблагородіє, тільки нестоящеє ето діло... щоб з-за нього... Пустити їх, ваше високоблагородіє... Кріпаки так кріпаки, хай собі йдуть, куди хтять, або завезти їх в Рассєю...

Добрий козак ще намагавсь опам’ятати мене.

— Ні, Гончаренко,— я поклав йому руку на плече,— я мушу бути певним, мусять бути певні і вони. Справа в тобі: зможеш перевезти?

— Крізь землю пролізу.

— І ніколи нікому ні слова?

— Так што й на тім світі пари з вуст не пущу.

— Вірю тобі, Гончаренко. Пам’ятай же, що в твоїй руці буде моє життя.

— Прикажіть, ваше високоблагородіє, із смертію стятися — не відступлю.

В двері постукали, Франц прийшов з обідом. Справи помалу вкладалися. Я почував себе, мов людина, що має кудись од’їхати, що складає свої папери, впорядковує свої справи, готуючись до далекої, може, останньої подорожі. Але стрілка наближалась до восьмої — і хвиля радісного почуття залила серце.

Рівно о восьмій одчинив я двері і увійшов до їдальні. Стола, як звичайно, було вже наготовано до вечері. Щось притягло мою увагу: до пишної сервіровки, квітів, вина я вже звик, але на столі стояло п’ять кувертів,— це впало мені в око! Хто ж буде п’ятий? Хіба тут, в цьому палаці, переховується ще хтось?

Двері відчинилися і до їдальні увійшла стара графиня, за нею Стефан і Броніслава, а за ними...

Я остовпів, я мимоволі подавсь назад...— бліда і прекрасна жінка з чорним, як воронове крило, волоссям?

Вона? Та, котру?..

Володимир-Волинський... вогонь... ґвалт січі... шипіння пожежі...

Вона? Засуджена до каторги, Сибіру... тут?

— Пан ротмістр дивиться на мене й не пізнає?..— заговорила вона.— Я та, що пан ротмістр виніс з пожежі... завтра я теж залишаю цей палац, а сьогодні ввечері я хтіла побачити пана, щоб висловити свою, свою...

— О пані, хто б не зробив того,— відмовив я, цілуючи простягнуту мені руку.

— Товариш пана ротмістра був другої думки, о, я не забуду ніколи його білих очей, його гидкої усмішки! Краще було згоріти живцем, ніж віддатись йому на ласку.

Правда, фізіономія Шлітера не могла викликати симпатії.

— І коли я дізналась про все, що сталося тут,— провадила вона далі,— коли я побачила пана в вікно, я сказала Броніславі: довіртесь йому — це людина шляхетної душі.

Я вклонився.

— І пані Стецька не помилилась,— підхопили Стефан і Броніслава.

Ми сіли до столу.

За вечерею пані Стецька розповіла мені, як вона втекла од конвою. Це була просто неймовірна історія, і коли б я не бачив перед собою цю ніжну, невеличку на зріст жінку, я б не повірив тому.

— Пан ротмістр дивиться так неймовірно на мене: звідки взялось в мене стільки енергії і рішучості? Коли серце керує людиною, розум мовчить. Може, коли б я міркувала, мені б і не поталанило зробити те. Хіба сомнамбула не виявля такої... чіткості рухів, якої не може виявити жоден акробат? Я йшла мов сомнамбула, а серце додавало крил... бо я поспішала до свого чоловіка, я знала, що його було поранено в січі... але я спізнилась: він не дочекавсь мене.

Вона замовкла, силкувалась опанувати свій жаль.

Всі замовкли і схилили голови... Здалося, якісь чорні крила промаяли над нами і холодом смерті повіяло з-під них.

— Але,— очі пані Стецької засяяли,— журитись не треба! Він вмер за отчизну! Gloria victus!29 — скрикнула вона, підіймаючи високо свою кришталеву чарку.

Всі ми піднесли чарки.

— Коли пані дарує мою цікавість,— звернувся я до неї,— я дозволю собі запитати,— що дума пані робити далі?

Вона опустила очі.

— Я присвятила себе Богові і вступаю до кляштору... але,— додала вона жваво,— годі сумних розмов! Сьогодні ми вечеряємо востаннє в Ружмайлові: не будемо ж журити цієї хвилини! Хай заграє вино в наших чарках, як грало воно в келихах ружмайловських гостей, хай закипить наша розмова, як кипіла вона завжди тут, хай дух старопольський витає над нами, бо він не вмер і ніколи не вмре! Графиня бачила,— звернулась вона до старої графині,— три розділи Польщі і бачила, як кожен раз оживала вона. Хай тяжка наша поразка, але Польща знов оживе. Бо що можуть москалі зруйнувати? Будівлі, костьоли, городи? Завоювати територію нашу! Хай і так! Серця нашого не завоює ніхто! Нех жиє незалежна Польща! — скрикнула вона, підіймаючи чарку.

— І вільна Україна! — підхопили разом Стефан і Броніслава.

Ми стукнулися чарками. Вино заграло справді, розмова ожила. Навіть стара графиня пожвавішала. Ми обміркували всі деталі завтрашньої справи. Броніславина мамка жила в Шаровці, туди я мав завезти Броніславу і Стефана, залишити їх в неї, а сам з Францом, який

їхав за економа графині, я мав податись до магістрату скласти купчу — невеличка формальність в штабі про переїзд Гончаренкові кордону, а там вже як покаже справа: чи ввечері, чи вдосвіта Гончаренко вирушить з ними до границі. Патрулі скрізь були з нашого полку, Гончаренка всі знали, до кордону було верст двадцять п’ять не більше,— все мало статись без перешкод. Я мав на другий день повернутись в Ружмайлово і розказати про все графині, а пані Стецьку ми умовили дочекатись мого повороту.

— А тоді, коли... якщо,— Броніслава запнулася,— бабуня ж завітають до нас? — Вона взяла прозору білу руку старої, піднесла її до вуст і ніжно, по-дитячому притулилась до неї.

Щось защеміло мені в серці. Боже мій! Що роблять люди з святим життям! Хіба вона, ця молода дівчина, не могла безжурно радіти, тішитись своєю молодістю, лащитись до цієї старої жінки, зігрівати останні дні її самотнього життя? А вона рветься вмирати там, де вмирають брати!

— Ні, дитино,— відповіла графиня, ласкаво проводячи по червлено-золотій голівці,— про те годі мови: мої дні вже злічено... я залишуся охоронцем могил. Не журіться за мене: самотньою я не буду; стіни замку говоритимуть мені про все, що діялось тут, а коли стуляться очі навіки, моє тіло спочине в ружмайловському парку, там, де спочивають мої батьки і діди. Не жалуйте за мною, коли звістка сумна долине до вас: молодість зрозуміти старості не може, сама найвища воля дає нам радість смерті, там всі мої друзі і кревні,— вони чекають на мене, вони простягають мені руки — і я іду до них... Я втомилась жити.

Ми всі мовчали... Броніслава сховала своє обличчя на плечі старої.

— Дитино моя,— провадила далі графиня, притискуючи до лоба червлено-золоту голівку,— ні сліз, ні жалю не треба. В тобі остання іскра

ружмайловського дому, хай же розжевріє вона великим полум’ям на славу отчизни, хай оживе в них віра і надія твоїх дідів. Налийте чарки!

Франц налив усім чарки.

— Францішку,— озвалась графиня до старого,— ти був нам завжди вірним слугою, був учасником нашої радості й нашого горя,— налий і собі.

Вона підвелась.

— В Ружмайлові ми не зберемось більше ніколи,— промовила вона урочисто,— але вип’ємо за те, щоб кожен з вас, де б він не був, щоб з ним не сталося,— відбудував Ружмайлово в серці своїм.

Виголосила вона голосно девіз ружмайловського герба.

Було вже далеко за північ, коли я повернувсь до своєї кімнати. Гончаренко чекав на мене.

— Готуй на ранок коні,— кинув я йому,— та збуди мене рано.

Серце стукало... В голові гуло...

Які почуття хвилювали мене? Не знаю, не можу розібратись... Одно з них виринало ясно, стискало серце, заступало все: завтра я побачу її востаннє, і ми роз’єднаємось навіки.

Бідний Трезор кинувсь лащитись до мене, я одпихнув його. Вірне створіння, ці дні я зовсім не вважав на нього! Зажурений пес глянув на мене з докором і ліг осторонь.

Я заснув пізно і прокинувсь від голосу Гончаренкового:

— Ваше високоблагородіє, так што вставати час.

Я хутко схопився, поснідав,— сніданок вже був на столі.

— Ну,— озвався я до свого вірного слуги,— ну, Гончаренко, сідлай коні та й...

— З нами Бог! — одповів завзято Гончаренко.— А з Трезором як?

Трезор вже спостерігав, що робилось щось незвичайне, він не зводив з мене очей, штовхав мордою під бік, сідав біля мене, бив хвостом по підлозі, клав мені лапу на коліна і починав скиглити. Останніми днями я занедбав його, вірний пес почував образу.

— Хай біжить: недалеко! — сказав я.

Гончаренко задоволено всміхнувсь,— вони з Трезором були великі приятелі.

— Та хіба ж би він всидів без нас? Вікна побив би! Такого б шелесту наробив! Ну,— гукнув він Трезора,— ходім коні сідлати!

З голосним гавканням, помахуючи хвостом, кинувсь Трезор навзаводи поперед Гончаренка.

Я оглянув зброю, причепив палаша, набив пістоля, заклав його в кобуру і пішов до палацу. Надворі я побачив шарабана, запряженого парою добрих коней.

— Вже приїхали по неї! — Серце так стислося, наче б я побачив катафалка біля будинку важкохворого.

Франц одчинив мені двері, він вже був не в лівреї, а в убранні "пана економа". Він вклонився мені низько.

— Пана ротмістра прохають до кабінету.

Я пішов. Перед тим, як одчинити двері до кабінету, я на хвилину глянув на себе у дзеркало, все було як слід, тільки обличчя було бліде, але очі дивилися твердо і сміло, і у всій постаті почувалося молоде завзяття.

Одчинив двері, вони були вже там. Так, як і в перший день нашого побачення, стара графиня сиділа в кріселку, тільки біля неї стояла невисока стрункa дівчина з червлено-золотою голівкою, а невисока пані Стецька — в своїй жалобі з білим хрестом на чорних чотках.

Я кинув оком по хаті: Броніслава і Стефан були тут. Вона стояла спиною до мене і дивилася в парк, мабуть, прощалася востаннє з тим місцем, де так безжурно котились її роки, з тим склепом, де спочили навіки її батьки і діди.

Стефан був теж тут. Тепер їх було не пізнати. На Стефанові була синя чемерка, підперезана добрим зеленим поясом, високі чоботи, викладний комір грубої вишиваної сорочки було зіп’ято червоною стьожкою; в руці тримав сиву шапку.

Броніслава почула, як стукнули двері, і в ту ж хвилину обернулась. Хто б пізнав її? Темна свиточка, коротенька червона вовняна спідничка, сині чулки з стрілками, грубі черевики, викладний вишиваний комір, кілька рядочків доброго намиста і квітчаста хусточка на голові; хусточка трохи зсунулась, і я побачив заплетені в дрібушечки коси, що облягли її голову червлено-золотим вінцем. Броніслава наче зменшилась вся, втратила легурність30 свого стану і трагічність виразу. Мені здалось, що вона хутко обтерла краєчком хустки очі, що її бліде обличчя

просвітилося теплою хвилею крові, що вона хутко, може, й занадто хутко пішла мені назустріч.

Дурниця! Омана молодого серця! А чи хто з них догадувався про те, що діялось в моїй душі?

Я вклонився.

— Коні вже готові, можна й рушати.

Стефан підійшов до мене і стиснув мені руку.

— Так. Гаятись не треба.

Надходила остання хвилина, останнє цілування... Всі розлучаємось... Я спостеріг, як здригнулася Броніслава. Стефан підійшов до неї, взяв її за руку, вони підійшли до графині і, держачися за руки, стали перед нею навколішки. Графиня взяла обома руками голову Броніслави і гаряче притиснула її до себе, потім поклала їм обом на голови руки і вимовила урочисто:

— Благословляю вас на життя і на смерть, завжди поруч, завжди серце з серцем в годину, в бурю, в дні радості, в дні горя і в останню хвилину життя.

Вони все стояли, схиливши голови перед нею, тоді вона глянула на мене і вимовила тремтячим голосом:

— Пане ротмістре, благанням людини, що вже незабаром стане перед Вічним Судією, заклинаю вас, обороніть їх, не дайте їм впасти в руки москалів.

— Честію моєю і словом козацьким клянуся заступити їх від всякої небезпеки,— одмовив я.— Коли їх вирве хто з рук моїх, то хіба разом з моїм життям.

— Амінь. Вірю,— сказала твердо графиня і припала до Броніславиної голови.

Броніслава обхопила шию старої, і я почув, як довго стримуване, буйне ридання вирвалось в неї з розпачливим стогоном...

Я вийшов з хати, не міг того чути.

Гончаренко держав коні, славний мій кінь вигравав під сідлом, Трезор метушився біля коней. Шарабан вже стояв біля ґанку, Франц сидів на козлах і тримав віжки в руках.

Минуло з півгодини, коли я почув нарешті кроки за собою. Я скочив на коня. З палацу вийшли Стефан і Броніслава; він підтримував її, хустку вона насунула на очі, але я глянув скоса на неї і побачив, що очі її були червоні.

Стефан допоміг їй сісти і скочив сам. Франц махнув бичом, коні підхопили,— шарабан покотився. Вона не повернулась, тільки, коли шарабан завернув вже до тополиної алеї, Броніслава обернулась, глянула вгору і махнула білою хустинкою. Я глянув за нею, там, вгорі, біля розчиненого вікна, стояла стара графиня, прозора, бліда, з виразом безпорадного одчаю. Mater dolorosa!31 Я припустив коня. Ми виїхали з Ружмайлова.

Коні бігли добре; Ружмайлово з його баштами, брамами, парком і лісом хутко зникало з очей.

Шлях був вкатаний, вбитий, земля суха, шарабан котився вперед та вперед. Я їхав з того боку, де сиділа Броніслава, часом гарцював попри

шарабані, часом заганявся конем вперед. Кінь вигравав піді мною. Бони мовчали, я не хтів втручатися розмовою і наприкрюватись їм, але разів зо два я перехопив її погляд, вона подивилась на мене так сумно, наче хтіла сказати: "Прощавай і ти, козаче, прощавай навік". До Шаровки їхати було недалеко — двадцять п’ять верст. Було вже по півдні. Минуло ще півгодини, і ми побачили здалеку містечко. Франц знав, куди їхати. Ось вже невеличкі хатинки, огороджені садками, побігли нам назустріч. Ми в’їхали в місто,— ніхто не звертав на нас уваги. Кілька москалів нашого полку зустрілись нам. Франц повернув в одну-другу вулицю і спинився перед добре опорядженим дворищем, в глибині його видно було гарненький будиночок під ґонтовим дахом. Браму і хвіртку було зачинено, десь господиня поралася в хаті. Я скочив з коня, я хтів віддати їх сам з рук на руки господині, а тоді вже поспішати до магістрату.

Але не встиг я взятись рукою за клямку, як за спиною моєю почулися радісні вигуки.

— Лисенко! Товариш! Друг! Це ти? Яким чином? Надовго?

Я озирнувся і похолов: з сусіднього завулка поспішали до мене наші офіцери. Це були Жолтков, Шлітер і ще двоє. Обличчя всіх пашіли, очі грали, говорили голосно, весело сміялись, знати було, що десь випили добре. Гіршої зустрічі не могло й трапитись.

Я прикипів до землі, але вони не дали мені опам’ятатись, весела юрба посунула на мене: стискання рук, вигуки, жарти!

— Та ти знаєш,— кричали вони всі, перебиваючи один одного,— війну закінчено... Модлін і Замостя здалися!

Це була важлива новина.

— Так ось ми і за здравіє і за упокой! Ходім з нами.

Мені одлягло від серця, я хтів щонайшвидше податись з ними, але в цю хвилину Жолтков кинув оком на шарабан:

— А це що? — здивувався він.— Кого це ти конвоїруєш?

Всі обернулись до шарабана. Я глянув на Стефана й Броніславу: вони сиділи обоє білі-білі, з тісно стиснутими вустами.

— Та,— одмовив я, намагаючись наддати своєму голосу цілком байдужий тон,— купив собі в графині Ружмайло пару кріпаків і хочу одіслати до матері.

— Го-ю! І вибрав же! — гукнув Жолтков.— І хлопець, і дівка хоч куди!

— А до чого вони здатні? — запитав один з офіцерів.

— Буцімто ти і не знаєш, на що вони здатні? — зареготав другий. Спільний регот вкрив його слова.

— Хлопець ткач, а дівчина добра гаптувальниця,— одказав я, стримуючи і гнів, і неспокій.

— Мабуть що так,— завважив своїм в'їдливим голосом Шлітер,— з такими білими руками...

Я глянув на Броніславу,— на нещастя, вона поклала свою тонку, білу руку на полу свитки, і ясно було, що це не рука селянки.

— Вона весь час пробувала в покоях, при графині,— пояснив я спокійним тоном, а серце стукало, стукало... я бачив тільки погляд Шлітерів: холодний, пронизливий...

— Може, й при графові,— всміхнувсь він гиденько,— шельмочка не погана,— і Шлітер підійшов ближче до шарабана.

— Правда, правда,— загоготали офіцери,— знаєшся, брат, на товарі!

— Я завжди казав, що Лисенко молодчина,— гукнув весело Жолтков, вдарив мене по плечі,— знайшов собі і покоївочку гарну. А як тебе, дівчино, звати? — Він теж підійшов до шарабана.

Серце в мене заніміло.

— Дарина, пане,— одповіла Броніслава.

— Дарина? Ого, яке гарне ім’я! Та й сама ти, дівчино, гарна,— провадив далі Жолтков,— ну ж не одвертайся, поглянь на нас веселенько.

— Ми не вовки, не вкусимо,— підтримав Жолткова Шлітер,— чи ти ж, красунечко, з усіма така сувора? — Він взяв Броніславу за підборіддя і повернув її голову до себе.

Броніслава стиснула губи й мовчки глянула на Шлітера,— то був погляд! Стефан сидів білий, мов неживий.

— І намистечко в тебе добре, та й сорочка, мабуть, гаптована? — Шлітер простягнув руку, розщепнув свитку на Броніславі і заслав руку під свитку.

Броніслава спалахнула і шарпонулась від нього.

— Ха-ха-ха-ха! — покотились реготом офіцери.— Злякалася?

— А ти не лякайсь,— Шлітер огорнув стан Броніслави рукою і силою потягнув її до себе.

Одчай, жах, огида спалахнули в очах Броніслави.

Цього я вже стерпіти не міг.

— Та ну, лиши дівку! — Я підійшов до Шлітера, але він затявся.

— Од цього не злиняє! — і потягнувсь до Броніслави.

Але в цю хвилину Стефан, білий мов крейда, з чорними мов вугіль очима, поклав свою руку на руку Броніслави і вимовив голосом глухим від тяжко стриманого гніву:

— Пане, не займайте дівки, то моя наречена.

Це видалось офіцерам таким несподіваним і смішним, що вони всі аж покотились од реготу.

— На милість Божу! Наречена! Ха-ха-ха! Може, будеш честь своєї нареченої боронити! Ой, проше пана, який грізний! — закричали, рвучи боки з сміху, офіцери, а Жолтков одштовхнув Шлітера і підсунувсь до Броніслави, в його масних очах заграли вогники.

— Ну, ну, красунечко, глянь на мене,— підсунув він до неї свою червону вусату пику,— на німця не дивись, а до мене пригорнись, не пожалкуєш! Ха-ха-ха! Жодна жінка ще не нарікала на мене.

Справа ставала загрозливою. Навколо нас зібралась вже чимала юрба: баби, дівчата, хлопці, москалі, діти,— регіт, ґвалт зацікавили всіх. Я не знав, що робити? Думки неслись борвієм: підштовхнути Франца, щоб вдарив по конях, та й — давай Бог сили? Це звернуло б увагу, та й

коні були натомлені,— не втекли б! Стати на оборону Броніслави,— викликати підозру, та й хіба можна було умовити п’яних гультяїв? Це роздратувало б їх ще більше. Враз щаслива думка осяяла мене. Я схопив Жолткова за руку саме в ту хвилину, коли він хтів лапнути Броніславу своєю волохатою лапою, і крикнув весело:

— Та ну, кинь її, ходім до маркітанта: п’ять пляшок "кліко" ставлю на радощах всім!

— Молодець, молодець,— ревнув Жолтков і знову ляснув мене по плечі: — Я завжди казав, що Лисенко молодець! Ходім! А дівча я в тебе відкуплю, їй-богу, відкуплю!

— Поставимо на карту,— підхопили офіцери.

— Гаразд, гаразд! Ходім! — Я вхопив Жолткова під руку, офіцери приєдналися.

— Шлітер, а ти? — обернувся я до німця.

— Маю ще маленьку справу, ідіть, я надійду.

Але я не хтів залишати його біля шарабана, тому вхопив і його під руку; гукнув весело:

— Ні, ходімо вже всі разом: п’ять товаришів, п’ять пляшок.

Ми повернулися від шарабана, коли це страшний жіночий крик прорізав гомін юрби. Якась жінка в шляхтянській одежі розштовхувала юрбу.

— Пустіть, пустіть! — кричала вона. Обличчя її було схвильоване, червоне, сльози бігли по щоках, чепчура збилась набік.

Люди розступились. Офіцери спинились, серце в мене теж спинилось. Вона, здається, не бачила нікого, кинулась, мов божевільна, до шарабана, припала до рук Броніславиних і заголосила:

— Ієзус Марія! Графиня, дзецько моє! Князь... на возі!.. В москалів!!

— Графиня? Князь? — Шлітер аж підскочив на місці.

— Графиня? Князь? — Жолтков вирячив на мене очі: — Так ось яких кріпаків купив ти? Здорово! Чи не той саме це князь Порецький, що ми розшукуємо його?

Я глянув на Стефана і Броніславу: вони білі, мов засуджені під шибеницею, а очі страшні, чорні, порожні...

Жолтков не спостеріг мого хвилювання: на щастя, всі офіцери повернулися з цікавістю до Броніслави й Стефана, біля яких убивалася й голосила жінка.

— Ага, піймались пташки? — провадив він з веселим реготом.— Проше пана, до лясу? І як ти їх піймав, підманив, одурив, та кажи ж!

— А справді, як це сталось?! — загомоніли офіцери.— Еге, тим-то ти нам п’ять пляшок "кліко" поставити хтів?! Ще б пак! Та за таку справу і десять не жалко! Треба добре спорснути!

— Ну, та й хитрий хохол! — репетував Жолтков.— І пайдить32 же йому, мов утопленику, щоб таки живцем піймати і привезти просто до штабу? Кажи ж нам, як ти одурив їх!?

— Та то вже там, за пляшкою,— перебили офіцери.— Хай Шлітер препровадить арештованих до штабу — від нього не втечуть, а ти з нами.

Все робилось блискавкою.

Шлітер страшенно стішився запропонованою йому роллю: він гукнув москалів, що стояли в юрбі.

— На козли! — скомандував одному.— А ви по боках воза.

В одну хвилину Франца скинули з козлів, москаль взяв в руки віжки, жінку відтягли від Броніслави і по обох боках шарабана стали по двоє москалів. Арештовані!

Франц впав навколішки перед Жолтковим,— він вважав його за старшого:

— Ясновельможний пане, на Бога, на рани Єзуса...

По старому обличчі котились сльози.

— Ну! — Жолтков одштовхнув його ногою: — Тікай, поки живий! Мабуть, і сам якийсь князь Зайончковський! А ти з нами! — він вхопив мене під руку.— Ну, й дільце, доложу вам. Цікаво тільки, як ти їх обдурив і чого відразу нам не сказав?

Я не знав, що робити... Жінка голосила... Франц ридав... Мабуть, і сам я був страшний, бо під рудуватими вусами Шлітера промайнула якась гостра усмішка.

Треба було взяти себе в руки. Жолтков несвідомо кинув мені ідею, що єдина могла тим часом залагодити справу. Я всміхнувсь зухвало і одказав Жолткову:

— Не кожен би потрапив так прикинутись і так одурити?

В цю хвилину мій погляд впав на Стефана і Броніславу, вони, засуджені тепер на смерть,— вчули мої слова.

— Так таке-то ваше козацьке слово! — промовив Стефан і глянув на мене з таким презирством, що вся кров залила мені обличчя! Коли б хто вдарив мене просто в обличчя, я не почув би такої зневаги, як од цих слів. Тепер вони остаточно повірили, що я обдурив їх, віддав на смерть, що я... Ах, те, що робилося в моїм серці,— годі описати! Вирвати пістоля, пустити собі кулю в лоба, щоб упевнити їх кров’ю своєю, що не через мене те сталось. Я схопивсь за пістоля. А вони? Під розстріл? І вона, що довірила мені своє життя, через мою легковажність, біля стовпа, біла хустка на очах... команда, залп... Ні, врятувати, врятувати. Я порвавсь за ними... Але шарабан вже покотив вулицею, оточений москалями і юрбою цікавих.

Жінка зомліла, Франц ридав.

Жолтков постеріг мого жеста, та не зрозумів його.

— Кинь! Дурниця! — крикнув він, кладучи свою руку на мою.— Що з ним рахуватись? Козацьке слово! Ха, ха! Ловко ж придумав ти! Ну, ходім, там розкажеш все.

Щастя моє, що всі вони були вже на другому взводі, галасували разом і не завважали того, що робилося зі мною. Бажання розказати всім про цікаву новину, а головне, розпити п’ять пляшок "кліко", охопило всіх, вони підхопили мене під руки і, перебиваючи один одного вигуками, запитами, потягли мене до маркітанта.

Це був наш клуб, містився він в колишньому заїзді. Ми увійшли в сіни і одчинили двері праворуч. Велика кімната була повна офіцерів, за довгою стойкою метушивсь маркітант. Банкомет наш сидів за столом, кругом стола сиділи офіцери-гравці, за ними стояли лавою глядачі. Купи золота, срібла й асигнацій лежали на столі. За другим довгим столом,

заставленим пляшками, сиділи групами офіцери, точилась якась жвава розмова, в другому кутку двоє офіцерів грали в шахи, а двоє стояли біля них і слідкували за грою; на лаві, біля вікна, примостилося ще двоє,— вони грали в шашки. Синій дим від люльок стояв і не рухавсь у повітрі.

Ми вломились в хату з галасом і сміхом.

— Панове офіцери,— гукнув ще з порога Жолтков,— чуєте — новина! Лисенко піймав князя Порецького.

— Що? Як? — обізвалися з усіх кутків.

— Та ще й як піймав? Підманив його і привіз прямо в штаб разом з нареченою, з графинею!

— І бестія, ляхівка, гарненька! — закричали мої супутники.

— Та як же це сталось? Розкажи! — заговорили одразу офіцери у всіх кутках кімнати.

— Ось ми його зараз посередині посадимо,— гукнув Жолтков,— став шампанське й починай.

Я наказав подати п’ять пляшок, ми сіли посеред столу. Шахівничники й шашники покидали свої дошки і підійшли до нас, навіть дехто з картярів обернувся. Мені залишалось тільки відіграти ту ролю, яку несподівано накинув мені Жолтков.

Отже, я почав їм розповідати все, як було: пісню Броніславину, схованку князеву, палац. Я тільки потаїв моє відношення до Броніслави і князя, сказав, що задумав привезти їх мирно, без пострілу, до штабу, щоб не розполохати других, які ще, напевно, переховуються в темних лісах. Цей мотив був цілком ймовірний. Оповідання моє зірвало бурю

оплесків, вигуків. Всі посунули до мене з склянками й чарками. Банкомет гукнув з свого престолу:

— А йди-но сюди! Тобі пайдить! Спробуй-но зрадницю-фортуну, чи вона ще й досі не залишила тебе?

— Гаразд! — скрикнув я. Банкомет дав мені прекрасний хід: карти звільняли мене від розпитів всіх цікавих, вони давали мені можливість затаїти моє хвилювання і хоч так, хоч сяк скоротити час до повороту Шлітера. Він мусів вернутись до нас і сповістити про все, що зроблено з арештованими.

Ще було одно невиразне, темне почуття, що опановує людину в хвилину великих змін в її житті, бажання підняти хоч трохи темну завісу майбутнього. Що судила доля? Тому великі люди всіх часів аж до Наполеона не уникали ворожок, і в мені сколихнулась темна і невиразна думка. Гаразд, допитаю долю: виграю — врятую, програю — кінець!

Шалена думка, але на мить вона охопила мене.

— Гаразд! — крикнув я голосно.— Викличемо ще раз долю на герць!

Гравці посунулись, я підійшов до столу, витяг гамана і висипав все, що в нім було, на стіл.

— Все на карту! — скрикнув я.

— Здорово,— підтримали мене гравці, цікаві насунули з усіх боків. Банкомет стасував карти і простягнув мені колоду, я зрізав талію і одкрив свою карту — червонна дама.

Хутко заворушились карти в руці банкомета.

— Дана! — вигукнув він і присунув до мене малу купку золота.

— Молодець! — скрикнули товариші, і Жолтков з бокалом в руці рявкнув з лави на всю хату:

— Валяй далі, фортуна за тебе!

Цей виграш підніс мені дух.

— Все на карту! — крикнув я загонисто знову!

— Діло,— згодивсь банкомет.

Знову заворушились карти в його руці, всі напружено стежили за його рухами.

— Дана,— виголосив він знову.

— Ну й Лисенко,— загомоніли всі здивовано навколо.

Я мав вигляд шаленого: серце так билось, що мені здавалось, сусіди чули його вдари, стискав його рукою і погамувати не міг... В очах було червоно, в голові гуло...

Шлітер не йшов.

Банкомет присунув мені нову купу золота.

— Все на карту! — скрикнув я втретє.

Всі затаїли дихання. Я виграв знову. Якийсь спільний видих вирвався у всіх. На цей раз я зірвав і банк!

— Та він знається з чортами, хрест мене вбий! — вигукнув Жолтков, підходячи до столу з пляшкою. Банкомет заклав новий банк.

— По банку! — крикнув я і кинув карту. Я зірвав банк і цей раз.

Гра йшла далі. Всі покинули й вино і збилися біля нашого столу, в цій грі було вже щось надзвичайне, містичне, дійсний герць з долею, він притягав увагу всіх.

Коли це ті, що стояли в задніх рядах, обернулися до дверей.

— Шлітер прийшов! — загомоніли офіцери.

Я стиснув серце рукою... мені треба було першому розпитати його.

Зібрав гроші,— всього було п’ять тисяч золотом,— куш немалий! Перше така сума стішила б мене, тепер гроші, як і все на світі, втратили для мене свою вартість, і я старанно сховав їх, лише на те, щоб не видатись товаришам занадто дивним.

— Ну що, як? Довіз? — запитав я Шлітера, підходячи до нього.

Шлітер тільки всміхнувсь на моє запитання.

— Від мене не втечуть. Здав в акураті. Поляк зараз і назвав себе князем Порецьким, головою інсургентів, а панна теж сказала, що вона дійсно графиня Ружмайло, що була поплічницею князевою і ніби брала участь у повстанні.

— Ну й бестія! — проричав Жолтков, схиляючись над столом.— Зустріньсь вона мені в ділі!

— І уявіть собі, панове, ми обшукали їх,— обоє мали при собі кинджали.

Всі вп’ялися очима в карти... Раз, два...

— Дана! — крикнув банкомет.

— Що ти?! — загомоніли навкруги, але воно було так.

— Ракалії!33 — Жолтков стукнув з такою силою порожньою пляшкою по столі, що вона розлетілась начетверо.

— А де ж їх поділи? В в’язниці? — запитали ми разом.

— Кий чорт, в в’язницю? Такі пташки і крізь ґрати вилетять! В самому палаці, де штаб, є глибокий підземний льох, без вікон, залізні двері, ні увійти, ні вийти, хіба миша пролізе. Там їх замкнено. Ну, звісно, вартові. Полковник чекає вас, ротмістр, о восьмій годині.

— Ну, а що ж далі? — загуло навколо.

Шлітер всміхнувся.

— Звісно — розстріл. Командир одішле їх до штабу дивізії, здається, хоче й сам поїхати. Польовий суд. Командира дуже цікавить довідатися в вас, ротмістре, всі подробиці цієї напрочуд дивної історії.

Мої очі зустрілися з очима Шлітера: він один, один з усіх мав підозру, він про щось догадувався... він не вірив мені.

Його оступили, його розпитували; я одійшов, скористувавсь загальною метушнею і подавсь до дверей...

Коли я вийшов на вулицю, стояла темна ніч, осіння, непрозора... Як збіг час! А був ще день, коли те сталось. Я втратив розуміння часу: мені здалось, що з тої події минув вже рік. Куди я йшов? Я не знав... тільки далі від людей, щоб лишитись самому в цій темряві, під цим мовчазним, мов віко труни, небом.

Я зробив кілька кроків, хтось кинувся до мене, і темна тінь відділилась від тину.

— Ваше високоблагородіє!

Я здригнувсь з голови до п’ят: світе мій, це ж були вони, мої єдині друзі,— Трезор і Гончаренко, а я й забув за них. Гончаренко! Вірний, як і цей пес, він чекав мене тут, на сльоті, чекав довго, покірно; чекав би й до ранку... Ця щирість розчулила мене.

— Ваше високоблагородіє, так што фатера готова.

— Ходім,— згодився я.

Думка про можливість замкнутися хоч на час в чотирьох стінах принесла мені якесь полегшення.

Ми пішли. Хвилин за десять Гончаренко спинився перед маленьким будиночком і одчинив мені двері, ми увійшли в сіни, а звідти до маленької кімнати.

— Тут, ваше високоблагородіє, зараз посвічу.

Він кинувсь до господарів і вернувсь з лойовою свічкою в руках.

Покійчик був чистенький: ліжко, диван, кріселка, дзеркало на стіні, образи.

На столі стояла склянка і пляшка рому, це він десь роздобув на потіху мені.

Я впав на кріселко, сперся ліктями на стіл і стиснув голову руками. Гончаренко замкнув двері і озвався до мене тихо:

— Так што, ваше високоблагородіє,— кепська справа.

Я підвів голову.

— Так што замкнули в льох і доступу туди аж ніяк.

— Ти звідки знаєш?

— Шатавсь по дворі, розпитавсь... земляк там один мій, значить, вартовим. Завтра про все дізнаємось... може, що й як... А поручик Шлітер, ваше високоблагородіє, непевні...

— Непевний? А! То почуття не омилило...

— Так што непевні, вони мене все розпитували. Побачили при дворі, дак одвели набік та давай розпитувати; добре, значить, гуляв пан ротмістр в графському палаці, та хто там бував і все таке...

— А ти ж що?

— А я їм: так што, кажу, нас в той палац і не прохано, одвели нам фатеру в офіцинах, і ми, окромя одного старого служки, нікого й не бачили. Ну, їх високоблагородіє, кажу, одначе вислідили їх, да й говорять їм: хочете, значить, бути живі, одягайтесь мужиками, а я вас, значить, мов куплю в графині, а там вже поїдете світ за очі. А мені їх високоблагородіє, кажу, наказали: "Пиль

нуй ляхів, Гончаренко, як ми їх везтимемо, ока не спускай, щоб, бува, не втекли. Так ми їх, голуб’ят, в штаб і одвеземо. От-то буде диво!"

Спритність його вразила мене. Він чув нашу розмову, підхопив думку Жолткова і зробив все можливе, щоб врятувати мене.

— І повірив?

— Хто їх знаєть! Так што я їх благородію очі заліпив, та вони хитрі, мов лис, щось носом повели.

— У, гадина! — я стукнув кулаком по столі, аж склянка задзвеніла.

— Тошно так, ваше високоблагородіє, солдати сказували, нещодавно денщика свого крізь зелену вулицю пустив за мале й діло.

Це ще була одна Шлітерова риса — холодна жорстокість, солдати його ненавиділи.

Я встав з місця й підійшов до Гончаренка.

— Гончаренко, ти вірний товариш, скажи ж мені, що робити? Честь, честь моя!

— Єто точно... обидно...— вірний Гончаренко закліпав очима,— тільки ви, ваше високоблагородіє, не рвіть себе понапрасну... так што... ніхто, как Бог... Випийте рому та лягайте спочити... Завтра вже щось придумаємо...

Я пристав на його раду. Моє хвилювання, моя мука дійшли такого ступеня, що, здавалось, серце розірветься в грудях. Я прагнув тільки одного — забуття! Темного, безпросвітного забуття.

— Завтра о восьмій годині до коменданта,— завважив я Гончаренкові.

— Будьте спокійні, ваше високоблагородіє! — Він налив мені склянку рому.

Я випив нахильцем. Запекло! Зірвав з себе сюртука, чоботи і кинувсь на ліжко.

Нерви були занадто напружені, ром міцний...

Чарка заслоною небуття зімкнулася наді мною.

IX

Гончаренко збудив мене рано; одежа, чоботи мої вже виблискували. Два відра холодної води вернули мені свідомість.

Коли в людини ще є якась можливість можливостей,— ранок приносить завжди енергію і надію.

На столі шипіла смаженя (і за це подбав вірний Гончаренко). З яким апетитом накинувся я на сніданок. Я ж вчора цілий день не їв нічого і навіть забув за те!

Якийсь спокій після вчорашньої бурі настав в моїй душі. Тепер переді мною стояли два завдання: врятувати їх і виправдати себе, і думки слалися рівно й спокійно, мов хвилі по буйних житах в тихий сонячний день.

Я підвівся.

— А коні наші де?

— В стайні.

— Ну, то чекай же мене тут. На гроші.— Я добув з гамана червінця й віддав його Гончаренкові та вийшов з хати.

Палац панував над містечком, я одразу втрапив на шлях до нього. Перше з моїх завдань, від якого залежало й друге, видавалось мені тепер зовсім простим, але як врятувати їх? Одбити, коли везтимуть до штабу дивізії? Ми вдвох з Гончаренком? То була б дитяча гра. Але в мене в кишені було п’ять тисяч злотих, а червінці мали і мають чарівну силу. Завжди і скрізь.

Я підійшов до палацу; при брамі стояли вартові, дворище було повне солдат і офіцерів.

Знайомі офіцери,— звістка облетіла вже всіх,— вітали мене,— я дякував спокійно. Я пройшов до командира. Ад’ютант доповів. Командир зустрів мене надзвичайно ласкаво.

— Вітаю, вітаю,— виголосив він радісно, роблячи назустріч мені кілька кроків, і простягнув руку,— чув, чув все, але розкажіть мені ще самі і розкажіть детально всю цю дивовижну історію. Сідайте!

Спокійно і детально оповів я тепер командирові всю історію, що я вже обміркував і склав в голові. Командир наш, веселий "пан", завзятий рубака, танцюриста і прихильник хороших дам, слухав з захватом моє романтичне оповідання.

— Надзвичайно жалко, надзвичайно! — скрикнув він з захватом, ляскаючи себе рукою по коліні.— Тільки ось одно: скажіть, нащо вам надалася ця комедія? Чи не могли ви одразу, скоро довідалися про все, арештувати їх і просто привезти сюди!

Я всміхнувся.

— Звичайно, пане полковнику, то було б найпростіше, але я маю підставу думати більше, я навіть цілком певний, що там, в лісі, в околицях, переховується ще сила інсургентів, але переховується так, що ми їх ніколи не спіймаємо. Чи ж можна перекопати всю землю, оглянути всі дупла дерев в лісі? Та й взагалі, ми можемо битися в полі, але розплутувати їхні хитрощі, вишукувати їх, викурювати їх з нір,— даруйте мені, це не наша справа.

— О, так, так! — погодився командир.

— І ось я надумався взяти їх ласкою,— стара байка про вітер і сонце. Мій план був такий: я приводжу їх сюди, їду до магістрату, складаю купчу кріпость, на їхніх очах віддаю її Гончаренкові і наказую йому вранці вирушати з ними таким, а таким шляхом. Вони розчулені, дякують мені, доручають моїй опіці родичів, друзів, за яких я не знав нічого, я прощаюсь з ними, сповіщаю про все штаб, і коли голуб’ята од’їдуть від Шаровки верст на тридцять, їх наганяють, арештують тихо і одвозять до штабу дивізії. Все шито-крито, галасу нема, я — найсприятливіша ляхам особа,— і покотилась чутка... Пане полковнику, ви ж знаєте, що й саме небо дихає тут зрадою! Чи ви певні, що в цій юрбі, що ось совається по вулицях, немає переодягнених князів і графинь? Вони нишпорять скрізь, довідуються про все і сповіщають других. З цією поштою боротись неможливо!

— О, так, так! — згодився командир, він був у захваті.

Білими нитками було сточене моє оповідання, але воно цікавило його, як надзвичайно романтична пригода.

— І ось я вертаюсь до Ружмайлова, а справа вже біжить поперед мене: герой, друг поляків, йому можна довіритись,— нитки зради і змови вже в лівій руці, тиждень-два — і я приведу до штабу ще низки дві графів і князів. Якщо я в цій справі й припустився деяких хитрощів, може, не гідних офіцера, винні тому самі ляхи, що протягом всієї війни...

— Чудово! — скрикнув командир, зриваючись з місця.— Щодо хитрощів — дарма, вони самі нас хитрощів навчили! Пане ротмістре, заговорив він вже офіційним тоном,— я знав вас як хороброго офіцера на полі, тепер бачу, що ви з’єднали з завзяттям і гострий розум і можете командувати більшою частиною. Вважаю своїм приємним обов’язком докласти про все це начальникові дивізії.

Я дзенькнув острогами і вклонився.

— Маю одне прохання,— звернувся я до командира, вживаючи надлюдської сили, щоб погамувати своє хвилювання і видатись зовсім спокійним.

— Будь ласка.

— Я хочу зробити кілька запитань арештованим, в мене є певні підозріння.

— О, прошу, прошу,— перебив мене командир,— маєте час, завтра рано сам одводжу їх до штабу дивізії, тільки навряд чи вони вам скажуть що, але тим часом... Пане ад’ютанте! — покликав він.

Ад’ютант увійшов до хати.

— Дайте, будь ласка, записку ротмістрові Лисенку до чергового по полку, щоб пропустили до арештованих.

Я вклонився ще раз і вийшов за ад’ютантом в сусідню кімнату. Ролю було відіграно добре. Ад’ютант присів до столу.

— Хто сьогодні черговий? — спитав я.

— Кудрін,— одказав ад’ютант.

Це був єдиний з офіцерів нашого полку, що приятелював з Шлітером. Досада стисла серце. Я взяв записку з рук ад’ютанта і вийшов, знайшов Кудріна і подав йому записку.

— Вас, до арештованих? — Кудрін здивовано глянув на мене.

— Маю ще зробити їм кілька запитань.

— Охота! — він знизав плечима.— Ну, ходім.

"Ходім — отже, й він піде зі мною? Щось підозрює?

Знає?" — стримав себе, а в серці мов урвалось щось...

Черговий прикликав розводящого, і ми втрьох почали спускатися крутими сходами в підвали палацу. Я не лічив сходів, але їх було немало, вони йшли кружалом, були вогкі, камінні, по стінах виступала холодна роса. Нарешті ми спинилися на дні якогось підземелля, воно тяглось коридором, десь в кінці того коридора мигтіла зірка. Розводящий підняв високо ліхтаря і освітив нам шлях: ми йшли вузьким хідником, викопаним в землі, він нагадав мені київські печери. Що воно було: чи льохи, де переховували свої скарби і вина магнати, чи потаємні хідники і місце схованки на випадок нападу татар?

Черговий був у песимістичному настрої,— він програвсь вчора в карти, сердито мовчав, мовчав і я. В тиші чулися тільки важкі кроки та шуршання зброї: то ходив вартовий.

Ми підійшли до нього, зірка — то був ліхтар, прибитий над. дверима. Я побачив двері, низькі, чорні, оббиті залізними штабами з важким замком. Безнадійні двері... смерть замикає і одмикає їх... Задзвенів двічі ключ, забриніло заіржавлене залізо, двері важко повернулися і ми увійшли до темної ями... Серце впало, мов підбитий птах... Розводящий підняв ліхтаря і освітив нам її. Це була не кімната, а, власне, здорова

груба, викопана в землі, кругла, з низьким склепінням; по стінах до самої гори покопані були маленькі грубки, мабуть, тут переховували останніми часами дороге вино, в одному місці, просто проти мене тих грубок не було. В цьому льосі не було ні віконечка, ні люфти, двері, що ними ввійшли, теж не мали вікна,— засуджені сиділи в безпросвітній темряві.

Я побачив їх... Білий павільйон... золота арфа... І темна груба в землі... Вони сиділи на купі соломи в кутку, тісно притулилися одне до одного, і Стефан тримав руку Броніслави в своїй руці... Мабуть, вони були певні, що то прийшли по них, щоб вести на розстріл. Були бліді, мов мертвяки. Очі, звиклі до темряви, не могли витримати світла, але, коли засуджені глянули,— вони побачили мене. Мої очі зустрілися з їхніми очима.

Князь глянув на мене з невимовним презирством і ненавистю, здавалось, самим поглядом своїм він хтів пройняти мене. Але Броніслава?! Її очі, обведені чорним колом, здалися мені чорними бездонними криницями. Що одбилося в її очах? Здивування, смертельний жах... І радість? Так, радість, я бачив, як спалахнула юна золотою цяточкою на дні цих чорних криниць.

Вона вірила мені! Хтіла вірити! Не хтіла одійти на той світ з такою тяжкою розрадою в душі.

Розводящий поставив ліхтаря в одну з грубок і став при дверях, черговий почав оглядати покопані грубки,— мабуть, в нього з’явилася думка знайти хоч одну пляшку старого меду (їх, як казали, було тут повно, але всі вони були "реквізовані"). Я наблизився до засуджених.

— Маю вам зробити кілька запитань,— вимовив я по-російськи і сам не пізнав свого голосу: страшне стримане хвилювання зробило його глухим, а низьке склепіння приглушило його ще більше.

— Жодних запитань; ви вже зробили вашу справу, дайте нам спокійно вмерти,— одказав по-польськи Стефан і так холодно, так ненависно, що здавалось, самі слова його краяли ножем.

— Ні, я ще не закінчив справи, але маю певну надію закінчити її,— я зробив притиск на слово надія.

Нащо я зробив це? Нащо кинув їм, що вже поринали думкою і чуттям в океані смерті, ту золоту нитку надії, що вела до сонця, до життя, щоб потім знову увірвати її і штовхнути приречених в безодню небуття. Я сказав і побачив, як це слово оживило їх. Радість, щастя, надія спалахнули в очах Броніслави, вона глянула на мене запитуючи, несміло... Я витримав маленьку паузу, поглянув у бік чергового, він уважно засилав руку в кожну грубку, видно, ще не втратив надії знайти хоч одну пляшку, щоб поласкувати нею досаду і жаль.

— Для того я й прийшов сюди,— провадив я далі і додав нарочито офіційним тоном: — Ви знаєте, що вас чекає, кажіть же: хто ще переховується в вашому лісі?

Не знаю, чи Стефан зрозумів мої хитрощі, чи ні, але він відповів мені холодно і твердо:

— Лишіть мене: я не скажу вам ні слова.

Броніслава глянула злякано на мене й на нього.

— Ваша упертість ні до чого,— провадив я далі,— щирою сповіддю ви б полегшили вашу долю.

— Здається, немає вже способу погіршити її, тому дозвольте нам мовчати.

Ще два запити і така ж відповідь. Чи він розумів гру, чи він не давався на мову.

Броніслава мовчала, спалахувала і гасла і билась у розраді, мов підбита пташка.

— Чи ви вже там скінчили? — озвався до мене черговий.

— Закляті люди,— одмовив я,— ідуть "в безсрочний отпуск" — і ні слова...

Я оглянувсь на нього. Ого! Він тримав в руці пляшку і старанно і закохано розглядав її перед ліхтарем.

— Я іду,— звернувся я знову до приречених,— кажіть, може, хочете переказати що графині чи кому там. Я виконаю вашу останню волю.

— Єдине, що ви можете нам зробити,— одповів повільно, притискуючи кожне слово, Стефан,— підіть до пріора тутешнього домініканського кляштору і попрохайте його відправити месу по наших душах. Ми не маємо чим заплатити йому, єдине, що в мене залишилось, — цей перстень.— Він зняв персня з пальця і передав його мені — я надів персня.— І скажіть пріорові, що ми вмремо як християни. "Еммануель" — кажемо ми і з цим словом підемо на Голгофу.

Вимовляючи ці слова, він взяв себе правою рукою за горло, немов хтів задушити себе.

Що сталось з ним? Я не розумів... спазм чи... але в ту хвилину почув голос Броніслави, вона озвалась вперше:

— Так, з цим словом ми підемо на Голгофу...— Вона глянула на мене — все: радість, надія, благання.

Сердешна, безталанна, замучена, кохана...

Я стояв перед нею холодний, спокійний, а серце...

— Скінчено вже? — озвався черговий.

— Так,— озвався я, глянув на них востаннє і вийшов за черговим.

Загарчали заіржавілі завіси, зарипіли двері...

Ми пішли, а їх окрила знову безпросвітна мла, тільки тепер в ній блимала маленька золота цяточка — надія.

— М-да,— виговорив черговий, підіймаючись по сходах,— бестії, це вірно, одначе і те... так мовлячи... князь, графиня... треба ж було їм... гм... та взагалі, що таке наше життя?! Банк. Дана — бита, дана — бита, а зрештою "va banc"34 — і кінець.

Глибоко філософські міркування чергового на цьому Урвалися. Ми вийшли нагору, попрощалися, я пішов і тільки тоді, коли я опинився далеко за палацом, я глянув на перстень.

Це був зовсім простий залізний перстень, я поклав його на долоню і почав розглядати. Нічого особливого на нім не було, тільки там, де мала бути печатка, було вигравірувано дві перехрещені латинські літери Р і А. Якийсь знак, якісь умовні літери. Перстень сам по собі не мав жодної вартості: кавалочок заліза, отже...

Я поспішив до домініканського кляштору. Пріор може допомогти?

Я не йшов, я летів.

Знайти його було легко. Це була імпозантна стара будівля п’ятнадцятого-шістнадцятого віку, старовинний мур оточував кляштор, над брамами був напис: "Resto ratum Anno aerae Christianae 1773"35.

Я подзвонив, мені здалось, що я довго чекав, нарешті хвіртку одчинив воротар, він був в чернечому убранні ордену, біла сутана і чорний плащ з відлогою поверху, тільки довгі чотки біля пояса та й капюшон прикривав його. Мені впала в око темна шкіра — обличчя його я й не розгледів,— не в голові воно мені було, а й сам він, зігнутий, немощний, зі згорненими на грудях руками тримався так, що його й не видно було. Звичайно, моя поява налякала воротаря. Москаль? Чого йому треба? Трус? Реквізиція?!

Я кілька разів настирливо проказав воротареві, що мені треба зараз в пильній справі побачити пріора, поки він зрушив з місця. Він пішов... Земля в мене горіла під ногами... А що, як не прийме, скаже: хворий, виїхав... Воротар не вертався... Тільки двадцять чотири години, тільки двадцять чотири години, а там кінець. Кожна хвилина важить життя! А хвилини летіли! Воротар не вертався... Я кружляв біля брами, мов хижий звір в клітці... Комір душив мене, мундир спирав груди... тому чеканню, здавалось, не буде кінця...

Нарешті я побачив крізь грати хвіртки в кінці стежки, вимощеної камінням, постать воротаря. Така смиренна в своїй сутані, підперезаній вірьовкою, з похиленою головою... хіба по ньому пізнаєш, яку відповідь він несе?

Воротар наблизився й одімкнув хвіртку.

— Отець пріор прохає пана ротмістра до себе.

Я зітхнув всіма грудьми, мені здалося, що десятипудова вага впала мені з плечей,— світ піднявся.

Воротар пішов, я за ним. Ми повернули до мурованого будинку, зійшли по сходах, увійшли до покоїв отця пріора.

Старовинне склепіння, білі стіни, ґратчасті високі й вузькі вікна в глибоких нішах, чорне розп’яття на білій стіні, аналой і коло лампади темні різьблені стільці,— все це майнуло переді мною: я шукав очима тільки його і побачив. В кріселку, високому й важкому, мов трон, сидів пріор кляштору домініканців, на ньому було те ж саме вбрання, що й на воротареві, тільки без плаща, біла сутана і чорні чотки при поясі, але статура в нього була зовсім інша, незважаючи на смиренне вбрання, він тримався рівно і гордо,— голова не хилилась додолу. Волосся на голові було сріблясто-біле, але під чорними бровами горіли чорні очі, гарячі, мов жар. Таким очам було що спокутувати під грубою сутаною ченця.

Я вклонився.

— Пан ротмістр має справу до мене? — запитав він мене.

— Так.

— Прошу сісти.

Я сів проти нього:

— Ми самі? Ніхто не почує?

Здивування блимнуло в його чорних очах.

— Я не маю таїн від братії, проте пан ротмістр може говорити спокійно, в сусідньому покої нема нікого.

Проте я все-таки нахилився до нього і сказав зовсім тихо:

— В льохах замку ув’язнені князь Порецький і графиня Ружмайло, завтра їх повезуть на розстріл.

Пріор здригнувся, щось блимнуло на мить в його очах, але то була тільки мить, він спустив вії і вимовив тихо, перебираючи чотки:

— Fiat voluntas tua36.

— Князь Порецький,— провадив я далі,— прохає вас одправити месу за нього й за графиню Броніславу.

Серце моє стислося, коли я вимовляв ці слова. Вони були такі близькі до страшної дійсності!

— Але, не маючи, звичайно, при собі грошей, він прохав мене передати вашій еміненції цього персня.

Я зняв з пальця персня і подав його йому.

Пріор взяв персня, я спостеріг, як ледве помітно здригнулася його рука, затремтіли вії. З хвилину розглядав він пильно персня. Я не спускав з нього очей. Він володів собою на диво, та все-таки я спостеріг якусь боротьбу, якесь хвилювання — незважливість... але то була єдина мить,— знову маска насунулась на воскове обличчя.

Він глянув на мене пильним проймаючим поглядом і, мені здалося, що в глибині цих чорних очей блимнула навіть посмішка, і одповів спокійно, вертаючи мені персня:

— Перстень ціни не має, та й молимося не за гроші, молимося щодня за всіх, особливо за тих, що мають предстати перед найвищим судією.

Він не вірив мені! Він думав, що я хочу піймати його.

Він мовчав,— аудієнцію було скінчено, треба було йти.

І вся справа мала загинути? Надія, що я кинув засудженим, була ще останнім кепкуванням? Смерть, розстріл? А! Земля захиталась у мене під ногами. Я зірвався з місця, ледве не впав,— схопився рукою за спинку кріселка. Мабуть, моє шалене хвилювання одбилося в мене на обличчі, бо я бачив, як пильний погляд пріорів впився в мене. Чим упевнити його? Як? О, ні! Словам він не повірить.

І враз мов блискавка прорізала мої думки! Слова ті, що вони казали, і порух... Так, так — коли розбите буде військо, таємні товариства оплутають всю Польщу,— згадав я слова Броніслави і гасло "Еммануель"... Я схопив себе рукою за горло, начебто хтів задушити себе, і вимовив тихо, нахиляючись до пріора:

— Еммануель.

Тепер він одкинувсь раптом від мене: темна фарба припливла йому до обличчя і знову відпливла, він глянув на мене і вимовив тихо:

— Голгофа.

— Голгофа! — скрикнув радісно я.

— Тепер вірю.— Він стиснув мені руки і заговорив тихо, нахиляючись до мене: — Де вони? Коли страта? Що можна зробити?

Я оповів йому всю історію і те, як безглуздо жінка зірвала всю справу.

— Допоможіть мені чим можете! Вони ж послали мене до вас! Я поклявсь сам собі вмерти або врятувати їх!

Пріор замисливсь. Я стежив за ним, не смів і дихнути.

— Вони сидять в льосі? — запитав він коротко.

— Так.

Пріор встав і підійшов до шафи; це була велика, старовинна шафа, прикрашена пишною горорізьбою з голівок херувимів, янголиких крил, чаш та хрестів. Він не одчинив шафи, а лише надушив одну з янголиких голівок — і горорізьба відсунулась, а з-за неї виявилась потаєнна шухляда. Пріор вийняв з неї якогось папера, розстелив його на столі і зробив мені знак рукою:

— Дивіться.

Я нахилився над папером, це був якийсь план.

— Пан ротмістр ішов сюдою,— показав він мені пальцем на план,— і спустився сходами в підземний хідник?

Я нахилив голову.

— І йшли так? — сухий палець пріорів повів по широкій лінії по плану і спинився біля зазначених на плані дверей, де намальовано було чорне кружальце.

— Так.

— Ось той льох, де сидять вони; по стінах грубки для пляшок вина?

— Так.

— В одному місці цих пляшок нема?

— Здається, так.

— Там потаємний вихід до цього хідника за льохом.

— Боже! — скрикнув я, серце спалахнуло.

— Ціхо! — спинив мене пріор і провадив далі, показуючи на грубу лінію, що йшла від чорного кружала геть за палац, за мури і кінчалася біля річки, показаної на плані синьою смугою.

Я схопив пріора за руку:

— Вихід?!

— Біля річки.

— Де саме?

— Напрямок зазначено...

— А там... як вивести їх?

— Там потаємні двері, не двері, власне, камінь в тім місці, де немає грубок для пляшок, за ним лаз.

— Як повернути?

— З лівого краю каменя три долі зверху, залізко надушити з усієї сили,— камінь повернеться...

— Виведемо на волю! А! — скрикнув я, від однієї думки про це в голові моїй зашуміло.— Але потім що? Той план, що я склав, тепер вже неможливий!

— Ціхо. Ціхо.— Пріор поклав свою руку на мою і заговорив тихо.— Є й другий план: коли поталанить вивести їх з льоху, можна переправити через кордон — є засоби, є люди — тільки потрібні гроші, монастир зруйновано і всі гроші...

— Скільки потрібно?!

— Тисяч п’ять.

— Ось вони,— я витяг з гамана виграні напередодні гроші.

— Тоді гаразд, це улегшує справу... гроші потрібні на купівлю коней, шарабана, одежі, на платню тим людям, що перевезуть. Є в пана ротмістра вірна людина?

— Є, мій денщик в вогонь і в воду за мене.

— Гаразд, ми наготуємо віз, коні, одежу князеві і тих... А пан ротмістр хай візьме з собою свого ординарця і перш за все одшукає вихід на березі річки; пам’ятайте, п’ятсот кроків від хідника замкового муру, три ясени біля нього... А тоді до мене — умовились. Пану ротмістрові не треба дзвонити біля хвіртки, ось ключ,— він передав мені довгого вузького ключа,— хвіртку прорублено в мурі... там, з тої сторони, виходить в глухий завулок... ніхто не побачить. Та ще одно — одежу князеві ми наготуємо, але жіночого убрання ... нам неможливо. Хай пан ротмістр сам придбає... Та ще додержуйтесь плану: вся Шаровка стоїть на хідниках і підкопах.

Я попрощавсь з пріором:

— Все пам’ятатиму.

Пріор подзвонив, увійшов воротар, пріор наказав йому провести мене до потаємної хвіртки.

Ми пішли садком, потім звернули в гущавину і пішли вузенькою стежкою, що ледве було видко між бур’янів та кущів, спинились біля рівного високого муру.

Я здивовано глянув на воротаря,— чи не загадає він мені лізти на мура?

— Прошу ключа,— одказав воротар.

Я віддав ключа, воротар заклав його в ледве помітну щілину між двох каменів в стіні, дзенькнув замок — і хвіртка відчинилася. Вона була маленька, і її було зроблено так штучно, що жодне око не могло б відрізнити її від сірого каміння муру. Я нахилив голову і вийшов у завулок. Воротар причинив за мною хвіртку, і я опинився за рівним сірим камінним муром. Я уважно придивився до місця, де зачинилася за мною хвіртка, межи двох каменів я побачив вузеньку щілинку,— заклав ключа, повернув, замок дзенькнув. Так. Позначив місце, запам’ятав його і кинувся кривими завулочками до головної вулиці містечка.

X

Гончаренко чекав на мене; Трезор кинувся мені назустріч. Хутко оповів я про все Гончаренкові, вірний товариш аж засяяв з радощів.

— Врятуємо, ваше високоблагородіє,— так што врятуємо.

— Коли б Господь допоміг. Слухай, треба ще одежу жіночу для графині... мені не випада... не можна... завважуть, ти вже якось постарайсь... на гроші.

— Так що, слухаю!

— Я зараз кинуся шукати того лаза... А ти лишайсь на квартирі, на всяк випадок... аби хто навідавсь до мене, скажи що... що... ввечері

від’їздимо, командир наказав бути на ранок вдома. А оце,— я поглянув по хаті і побачив Трезора,— скажи, що я пішов з собакою до річки, на качок...

— Так што на качок,— ваше високоблагородіє,— без рушниці?

— А! — кажи вже, що знаєш, чекай мене і не виходь. Трезор, ісі37!

Ми вийшли з Трезором на вулицю. Більш всього боявся я зустрічі з ким-небудь з офіцерів. Правда, година була ще рання, після вчорашньої випивки товариші десь спочивали.

На кожен випадок, щоб уникнути зустрічі, я подавсь якимись завулочками, городами і швидко вибрався на луг. Здалеку блиснула річка. Тут десь... тут; тепер тільки уваги і спокою, а серце калатало!

Ліворуч від мене здіймалися мури замку, а з-за них визирали вежі. П’ятсот кроків при березі річки... три ясени... Я одрахував п’ятсот кроків і спустився до річки. Річка бігла, лівий берег спускався помалу до річки, правий був високий, стрімчастий, порослий густим лісом.

Я почав свої розшуки, обійшов уважно весь берег річки од муру на п’ятсот, на тисячу кроків — не було й сліду печери, війст38, хідника, якихось дверей... Три ясени? Так,— знати було, що й по цім боці річки росли колись дерева, але їх всі було порубано або самими шаровцями, або нашими москалями. Стирчали пеньки, росли кущі... Я починав хвилюватись.

Одійшов від берега далі і почав кружляти, пильно оглядати все... Ні знаку. Ні сліду!

Знов жах, холодний, крижаний.

І знов кинувся я ще з більшою енергією розшукувати вихід з хідника. Я вже забув мій перший намір оглядати систематично місцевість і кидався, мов шалений, від одних пеньків до других, до дерев, що ще залишилися не зрубаними. Шукав, вистукував, оглядав кожне дерево — не було ніде нічого.

Можно було збожеволіти!

Чи це одурив мене пріор, щоб виказати потім на мене командирові? Але нащо? План... Я ж бачив його на свої власні очі. Справа ставала трагічною: мабуть, новий власник засипав хідника. На наші часи такі льохи й хідники були вже непотрібні і давали б тільки можливість злодіям вдертися до палацу.

А коли це так? Що тоді?

Я спинився, холодний піт виступив на чолі. Бігти до пріора? Що ж він порадить?

А час збігав, збігав!

Було вже геть та й геть по півдні. Трезор кілька разів робив стойку, я не звертав на нього уваги. Що було робити? Вертатись так ні з чим? Це було неможливо! З шаленістю одчаю я кинувся знову розшукувати цей заворожений лаз.

Його не було, не було! Зрештою, я мусив зрозуміти, що товктися тут було надарма. Я спинився і почув, як руки і ноги мої похололи. Голосне скиглення Трезорове опам’ятало мене.

— Трезор,— гукнув я. Собаки не було, але скиглення почулося знову.

— Трезор,— гукнув я вдруге. У відповідь на мій голос вчулося якесь скиглення жалісне, безпорадне.

Що за чорт! Ще й пес пропав! Я свиснув, Трезорове скиглення вчулося десь недалеко, я подавсь на його голос.

Недалеко від річки, ближче до замкового муру, росли густі сплутані, мов вовна, кущі ожини, звідтіль і неслося Трезорове скавчання.

Я кинувсь до кущів, кличучи собаку, пес жалісно відповідав мені, але не подавсь назустріч.

Я підбіг до кущів,— вони поросли між високими деревами так густо, що я ледве продерся крізь них. Трезорове скиглення чулося десь тут, під ногами. Я розгорнув кущі, і з здивуванням побачив голову Трезорову і передню частину його тулуба; очі Трезорові дивились налякано, він з усієї сили дряпавсь передніми лапами, щоб вилізти звідкілясь, але лапи його зривалися. Я схопив його впоперек і витягнув з ями. Пес радісно загавкав, а потім кинувсь люто на яму, звідки я витягнув його, і почав з скаженим гарчанням розгрібати її. Що там було? Звіряча нора? Я нахилився і побачив яму, заслав руку — дна не було. Миттю виламав велику гілляку, спустив її в яму і нею не дістав дна. Я весь тремтів. Невже, невже?!

Недалеко я побачив величенький камінь, схопив його й кинув в яму; камінь важко гупнувся — дно було недалеко.

— Хідник! Він, він!

Я мало не скрикнув вголос. Так, це був хідник, але який малий, навіть собака не провалився. Мабуть, засипавсь од часу землею. Та розкопаємо!! Серце застрибало в грудях, кров припливла до обличчя. Я схопивсь на ноги. Все моє тіло, здавалось, втратило вагу...

Треба було тільки добре позначити місце. Я зламав велику гілку і викарбував на дереві хреста; оглянувсь ще раз пильно навколо. Чого ж казав пріор: п’ятсот кроків від замкового муру, недалеко від берега

річки? Навпаки, від річки цей лаз був далеченько, а до муру замкового кроків двісті. А, та все одно! Швидше!

Я обтрусив з себе землю, оправив мундира і майже бігцем кинувся лугом. Той шлях манівцями був вже мені знайомий, і через півгодини я стояв вже перед кляшторським муром, озирнувся,— навколо ні духу. Це було те саме місце, та сама щілина між камінням, куди треба було встромити ключа, я встромив його, повернув ключа, маленька хвірточка одчинилась. Я нахилив голову і скочив в садок. Один рух руки,— ключ в кишені, хвіртка зачинилась, я в гущавині — ніхто не побачив мене.

Знайомою вже стежкою я хутко подавсь до пріора. Він нетерпляче чекав на мене,— я розповів йому все.

— Це не вихід з хідника, це люфта! — завважив він, коли я скінчив свої оповідання.— Але то нічого: люфтою можна теж спуститися в хідник: вірьовочка — і на дні. Вихід з хідника по той бік річки.

Я вдарив себе по лобі: в цій шаленості одчаю я й забув, що лінія хідника кінчалася по той бік річки.

— То нічого, то навіть краще,— провадив далі пріор,— на випадок гонитви — і вірьовка, заступи, що ви покинете біля люфти, зіб’ють їх зі сліду. А тепер треба умовитись, де й як зустрітись.

Він почав мені викладати все коротко, сухо, але докладно. Взяв план і показав на ньому знову маленьку цяточку — люфту і дві лінії від неї,— одну, що кінчалася за річкою, другу, що йшла до мурів замкових. Знову розказав, що я мушу зробити, щоб камінь, що відділяв льох від хідника, повернувся на своїй вісі.

— Візьміть з собою терпуги, у в’язнів можуть бути кайдани на руках, візьміть ще свічок, кремінь і кресало, й губку, і пляшку вина; вони можуть бути без сили, бігти треба буде швидко, і ще вірьовки й заступи.

Тепер слухайте уважно далі: ви виїздите з вашим денщиком з Шаровки завидно і їдете просто шляхом до Ружмайлова, щоб всі вас бачили.

Далі пріор докладно розказав, де ми повинні будемо звернути до лісу, що розіслався широко по той бік річки, де збочимо з великого шляху і спустимося в глибокий яр і поїдемо вздовж маленького бурчака, в напрямку на захід сонця.

— Вмієте ви крикнути пугачем?

Я зніяковів.

— Не знаю... не доводилось ніколи, але Гончаренко... А він напевно вміє.

— Гаразд, тоді ви крикнете тричі і почуєте у відповідь теж пугача тричі. Ідіть на той голос: там чекатиме вас запряжений добрими кіньми віз, а біля нього стоятиме чоловік в киреї з відлогою, скажіть йому: "Еммануель",— він одкаже — "Голгофа", довіртесь йому, віддайте ваші коні і поспішайте до люфти. Якщо Єзус допоможе вам врятувати нещасних,— біжіть з ними хідником щодуху. За річкою, в лісі, глибочезний яр, в тому ярі чекатиме вас фурман з кіньми. Ідіть, не гайте часу. Будьте мудрі, яко змії, і хай Єзус-Пан і Матка Свєнта Ченстоховська допоможуть вам.

Я нахилив голову; він склав руки на моїй голові і тихо проказав слова молитви.

Я підвівсь і вийшов з кімнати; воротар чекав мене біля ганку. Тепер я розгледів його обличчя: темна, надзвичайно темна шкіра, орлиний ніс, чорні широкі брови, мов намальовані одним помахом пензля, шпакувате волосся... Тепер він не мав того сумирного, побожного вигляду, що вперше. Я віддав йому до рук ключа, ми пішли вже знайомою мені стежкою, і за п’ять хвилин я був вже в завулочку.

Тепер тільки вийти на майдан,— кляштор стояв на майдані, перейти непомітно до своєї хати — і кінці в воду. Земля в мене горіла під ногами, але, пам’ятаючи пріорів завіт, я зробив зусилля, щоб погамувати своє хвилювання і вийти на майдан з байдужим виглядом людини, що не має чого робити. Я вийшов з завулка і просто, але просто око в око зустрівсь з Шлітером!

Що він робив тут? Стежив за мною? Назирав? Чи знов випадок? Мов хвиля, перекотилися над моєю головою ці думки, але я не дав німцеві побачити на моїм обличчі і тіні сполохання; навпаки, я весело привітався з ним і, показуючи рукою на завулок, що з нього я вийшов, додав:

— Оглядав мури. Капітальна будівля, кажуть, ще з п’ятнадцятого віку.

— Так, так,— згодився Шлітер.— Я розпитував пріора, надзвичайно освічена і приємна людина.

— Як на мене... не люблю цих католицьких монахів...— Я сказав ці слова таким байдужим тоном, що і сам здивувався.

— Кажуть, він належить до польської аристократичної фамілії,— провадив далі Шлітер, не спускаючи з мене пильного погляду.

— Можливо,— згодився я,— Вони всі завзяті католики.

Шлітер ішов за мною.

"Як би одчепитись? Як би одчепитись?!" — пекло вогнем в голові.

Але він не мав і на думці одчіплятися від мене.

— Кажуть, ви вчора виграли п’ять тисяч карбованців?

"Навмисне випитує, прохатиме позичити, а в мене

самий дріб’язок в кишені. Одмовити? Що сказати? Чим пояснити?"

І знов щаслива думка осяяла мозок.

— Так, виграв і сьогодні, оце допіру, одіслав все матері. От зрадіє старенька!

Шлітер тонко всміхнувсь.

— Надзвичайний вчинок! Віддати все матері! Взагалі вами керують завжди найшляхетніші почуття.

Чи це була іронія? Глузування? Натяк?... Хто його зна: білі очі були порожні.

Ми підійшли до мого помешкання. Я простягнув Шлітерові руку:

— Ну, поки що до побачення, буду пакуватись, сьогодні від’їжджаю, але зайду ще до маркітанта, треба розпити пляшечку на прощання... Побачимось?

— О, звичайно! — Шлітер взяв під козирок і подавсь далі.

Я постояв ще в сінях, слідкуючи з-за дверей за ним: він озирнувся раз, другий, пильно, уважно і зникнув за рогом сусідньої хати. Я зітхнув повними грудьми.

Гончаренко чекав мене на дверях. Я увійшов до кімнати і зачинив за собою двері, він бачив теж Шлітера.

— Так што,— почав тихо Гончаренко,— їх благородіє, пан поручик Шлітер, приходили вже навідуватись, питали, де ваше високоблагородіє.

— Назирцем ходить? Що ж ти сказав йому?

— Сказав, шо ваше високоблагородіє пішли пройтися, оглянути, значить, місто.

— Молодець! — скрикнув я радісно і переказав Гончаренкові все.

Треба ж добути вірьовок, свічок, терпугів, заступів, пляшку вина.

— Не турбуйтесь, ваше високоблагородіє, так що змотаємось! Комар носа не підточить!

— А ще ж жіноче вбрання! — скрикнув я і вдарив себе рукою по лобі: ми ж за нього й забули, а без нього...

— Так що вже все єсть,— перебив мене Гончаренко.

— Як? Звідки? Ти ж не виходив з хати, де ж воно взялось?

Гончаренко всміхнувся задоволено від вуха до вуха.

— Так што й з дому не виходив і все єсть. Стою я, значить, на дверях, поглядаю, а думка все: як би то і з хати не вийти і все скупити... Вже подумав до хазяйки вдатися, дак роздумав... не йдеть діло! Коли це дивлюсь, їде бричечкою дочка батюшкова з Ружмайлова...

— Тася?! — скрикнув здивовано я.

— Вона самая.

— А звідки ж ти її знаєш?

— Щоб я ще й не знав? — Гончаренко знов всміхнувсь на весь рот.— Так вона, значить, в справах з батьком, батько пішов десь, а вона сама бричечкою їде... Значить, я до неї, так, мов, та й так, хочу презента женському полу купити, а фатери не можна кидати, дак ви, мов, коли ласка ваша...

— Де ж ти гроші взяв?

— А ваше високоблагородіє дали мені.— І Гончаренко, аж вилискуючи задоволенням, показав мені складені на лаві шовкову добру хустку, лейбика, спідничку й інші речі міщанського жіночого вбрання.

Я був у захваті.

— Зараз збігаю за покупкою до склепів39,— провадив далі Гончаренко, згортаючи знову речі,— а ваше високоблагородіє пообідають, хазяйка наварила.

Добрий товариш поставив переді мною велику миску борщу, накраяв хліба, поклав дрібок солі, дерев’яну ложку і приніс ще макітерку вареників.

— Тож дивись, не барись,— крикнув я йому навздогін, присідаючи до столу.

— Духом, ваше високоблагородіє!

Гончаренко повернувсь і хутко вийшов з хати.

Я взявся до борщу. Тут не було ружмайловської сервіровки, але страва здалася мені ще смачнішою. За кілька хвилин від обіду нічого не залишилося.

Господиня ввійшла, забрала посуд; я залишився сам.

Не буду вже згадувати за те, що я передумав, поки Гончаренко повернувся, правда, він не забарився, але та година видалась мені вічністю! Гончаренко увійшов радісний, в руці в нього була повна торбина.

— Так шо все, ваше високоблагородіє, можна й сідлати?

— Можна, можна. Будемо поспішати: день осінній короткий.

Тепер все пішло як по писаному. Гончаренко ув’язав речі в себе за сідлом. Ми під’їхали до маркітанта, там вже було чимало офіцерів і Шлітер. Я попрощавсь з усіма, замовив ще дві пляшки, випили на дорогу. Товариші утримували мене, але я відмовився: до Ружмайлова двадцять п’ять верст, дорога лісом, а після цієї події можу сподіватись за кожним деревом пана добродзея! Мотив був серйозний, всі погодились з цим. Товариші стиснули мені руки, я скочив на коня, і ми погналися вузенькими вуличками.

Моє alibi було забезпечено, я був спокійний.

Поспішати таки треба було, бо в темряві я не знайшов би позначеного місця. Поки що все сприяло нам.

Ми виїхали з міста, звернули в ліс, втрапили на стежку і швидко з’їхали в глибочезний яр. Все було так, як казав пріор. Треба було припинити коні, яром не можна було гнатись. Це був не яр, а якесь страшне провалля, мов навмисно утворене для злодійських банд. Ми вже проїхали версти зо дві, сонце схилялось, в лісі сутеніло…

Я загадав Гончаренкові крикнути пугачем. Він крикнув тричі,— ми прислухались,— відповіді не було.

Знов жах вхопив за серце... А шо, як помилились? Хіба ж то один яр в лісі?

Тим часом, що далі їхали, тим гірше ставала стежка, раз по раз дорогу перетинали стовбури сухого дерева, рівчаки, каміння.

Так проїхали ми ще хвилин двадцять; Гончаренко крикнув знову — спинили дихання і слухали... здавалось, самі коні наставили вуха... було тихо... І враз здалеку почулася відповідь... тільки напружене жадобою вухо могло так здалеку піймати її. Пугач! Пугач! Та ми не помилились.

Гора зсунулась з плечей!

Тепер вже ми поїхали спокійніше. Через чверть години почули ми знову пугача, але вже зовсім близько; Гончаренко відповів. Провалля ставало ще вужчим і прикрішим.

— Стій! — почули ми враз чийсь-то тихий голос.

Коні стали. Перед нами, мов з землі, виросла висока постать в кирей. З насуненою на очі відлогою. Я не спостеріг його раніше — так зливалася його темна постать з темним тлом лісу.

— Еммануель,— сказав я.

— Голгофа,— відповів незнайомий.

Відлога зсунулася з його голови, і я побачив темне обличчя, орлиний ніс і чорні, мов виведені одним помахом пензля, брови,— це був воротар кляштору.

— А коні ж де? — запитав я, здивовано оглядаючись навколо.

— Тут,— одказав він,— давайте й ваші коні, треба поспішати, вже сутеніє.

Ми скочили з коней і пішли за воротарем. Яр в цьому місці ніби розгалужувався на дві частини, воротар повернув ліворуч, але ціла гора поламаного дерева й гілля заступила нам дорогу.

— Сюди, сюди! — воротар розсунув кілька гілок, і ми увійшли наче в загороду. Тут, в цій загороді, й стояв шарабан, запряжений парою добрих коней. Ніхто б і не подумав, що вони так близько. За загородою урвище було вже не таке дике, просто перед нами була вузенька дорога, що поволі підіймалася вгору.

Воротар прив’язав наші коні до шарабана.

— Тепер,— звернувся він до нас,— прошу сюди.

Ми вийшли знову за загороду і пройшли ще далі проваллям. Воротар спинився.

— Ось стежка,— показав він нам на стежку, що здіймалася вгору.— Ідіть нею, вона вас доведе до річечки, тут недалеко, там перейдете річку, накидано каміння, мілко... А вже по тім боці самі знаєте, де я чекатиму досвіту. Не можна гаяти й хвилини. Якщо увійдете в ліс, крикніть знову пугачем, щоб не збитись з шляху.

Ми пішли... Стежка, що нам показав воротар, була дуже прикра, ми просто дряпались вгору, хапаючись руками за гілки й куші... "Як-то ми вночі зійдемо нею?" — промайнуло в голові.

Нарешті ми вийшли на гору і хвилин за двадцять перед нами заблищала річечка. Перейшли річку по камінню, що нагачено було з

одного боку до другого, і, нарешті, по таких тяжких хвилюваннях я стояв знову на тому місці, де був вранці.

Вже зовсім стемніло, і ми могли сміло взятися до роботи. Через кілька хвилин відтулину було вже поширено, що людина могла сміло пролізти в неї.

Я мав спуститися першим. Ми обв’язали вірьовку круг дерева.

Трезор! Весь час він біг за нами, а я, схвильований, заклопотаний, не вважав на нього, але тепер, коли я взявся за вірьовку, щоб спускатися, а він кинувся до мене,— встало важливе питання: що робити з Трезором. Гончаренкові, знати, теж прийшла та сама думка, він осумнів. Що робити? Взяти з собою туди — шалена думка! — він видав би нас. Залишити тут — буде вити, гавкати, розгрібати відтулину лапами,— накличе людей! Залишалося одне — покластися на Трезорів розум.

— Трезор,— мовив я тихо і глянув на нього пильно: — Куш40 тут і чекай, поки ми не вернемося.

Розумний пес, здавалося, зрозумів мої слова, він покірно ліг над діркою, я взявсь за вірьовку і почав спускатися. Хідник був невисокий — і я хутко дістав дна ногами.

— Стоп,— сказав я тихо вгору Гончаренкові,— стою, давай все сюди.

Одно по одному спустив мені він ломи, свічки, терпуги, пляшку, вбрання, а тоді спустився й сам. Трезор жалісно заскиглив, але я ще раз наказав йому лежати тихо, засвітив свічку, і ми рушили. Ліворуч хідник трохи спускався, ми пішли праворуч... обережно, тихо... Свічка тьмяно освітлювала чорні стіни й склепіння. Перед нами й за нами земля роззявила свою чорну пащу. Хто йшов цим хідником останній? Хто ховався тут... Хто рятувався? Чи не завалилася де земля, чи не заплутаємося ми тут в цих хідниках під землею, чи дійдемо до того

каменя?.. Чи повернемо його? Тисяча думок, одна, страшніша за другу, напливали й шумували в голові. Іти було страшно: вузький хідник мов збирався задушити нас; склепіння часом спускалося зовсім низько над головою, і тоді мені здавалося, що то край, що далі вже не буде ходу, земля завалить хідник, але ми нахилялись і йшли далі.

Відлеглість від люфти до замку була невелика, але мені здавалось, що тому хідникові немає кінця!

Я глянув на годинника,— було дев’ять годин. "Зорю" вже пробили, змінили вартових, всі сплять, саме пора.

Враз я побачив, що хідник переді мною закінчився... ходу далі не було. Тремтячими руками почав я обмацувати стіни,— земля... земля... земля... І враз рука моя намацала щось тверде — камінь!

Я присвітив свічкою. Так, це був сірий подільський камінь, але рівний, мов дошка. Серце закалатало... я не міг балакати... я мовчки показав на нього Гончаренкові... він був теж схвильований.

Тепер або ніколи...

— А що, як в ту мить, коли ми з цього боку вліземо до льоху, там саме зміна варти?

Від однієї цієї думки мене обсипало морозом, але вагатись було вже пізно. Я підніс свічку до каменя і одрахував три цалі41 з лівого боку. Камінь був рівний, сірий, не знайти було залізної пружини. Що ж надушити? Я почав душити камінь. Жарти, чи шо? — камінь стояв нерухомий. Знов несвітський жах, знов думка, гостра, мов кинджал. Розпач взяв мене. І враз, коли я хтів вже кинути все, я почув, як під моїми пальцями частина каменя — рівна, мов виглянцьована,— пішла всередину.

— Тут, тут,— мало не скрикнув я і з усієї сили надушив камінь, та нічого не виходило, мабуть, пружина заіржавіла від часу і тепер не слухала мене, не піддавалася моєму натискові.

— Ваше високоблагородіє, так што дозвольте мені, може, він мене лучче послухає,— прошепотів Гончаренко.

Я згодився і відступився. Гончаренко натиснув з усієї сили,— раз, два... він аж крякнув. Я чекаю, припинив дихання... Невже ж і він?

— Ідіть! — шепнув тихо Гончаренко, важко відсапуючи, і в ту ж хвилину я почув тихий звук, щось зарипіло — і важкий сірий камінь почав тихо повертатись на своїй осі і став, не пішов далі, але вже відкрилася така відтулина, в яку можна було пролізти.

Чи це ж тут? Рука моя, що тримала ліхтаря, затремтіла... Я присвітив ліхтарем: це був той самий льох!

Вони сиділи в тому самому кутку бліді, сполохані... занімілі. Далі все робилося, мов в сомнамбулічному сні — хутко, чітко, рішуче. Інстинкт предковічний прокинувсь в мені за межами свідомості і керував мною.

Я проліз у відтулину; схопив її за руки, вона ледве стояла на ногах: у відтулину треба було лізти, але з залізом на руках це було дуже трудно зробити, і Гончаренко з того боку підхопив під плечі Броніславу — і ми протягли її; з Стефаном справа була гірше, він був кремезний в плечах, і ми ледве протягли його. Але також протягли. Вони вже були тут, по цей бік в’язниці, врятовані, видерті з пащі смерті. Ні! Ще не видерті.

Перш за все треба було поставити на місце камінь, щоб не догадалися, куди кидатись навздогін. Гончаренко наліг на камінь, камінь і не зрушив з місця. Я приєднавсь до Гончаренка, камінь і не посунувсь. Чи то заіржавіла пружина, чи ми не знали секрета, як

поставити його на місце, але ясно було, що немає людської сили зрушити його.

Волосся полізло в мене на голові догори. Та треба було зважуватись швидко.

— Лиши,— шепнув я Гончаренкові,— не зрушимо... хутче розпиляти залізо.

Терпуги були з нами, ми одійшли трохи далі і взялися до наручників, я — Броніславиних, Гончаренко — Стефанових.

Все робилося мов не своїми руками, хутко, легко, вдатливо. Тільки й чулося рипіння терпугів та уривчасте людське дихання. Заліза впали; засуджені випростали руки.

Броніслава стиснула мені руку. Я не побачив в цій темряві виразу її обличчя, тільки вчув тихий шепіт: "Все життя... все життя..." Сердешна! Скільки ще було одміряно їй життя тут, під цією товщею землі!?

Я гаряче стиснув тремтячу руку і скомандував тихо:

— Хвилини не гаяти,— вперед!

Ми рушили: Гончаренко попереду з ліхтарем, за ним Стефан, за Стефаном Броніслава,— я замикав колону. Не можна було бігти, вони ледве йшли. Броніслава похитнулась,— я підтримав її і почув, як вона затремтіла від дотику моєї руки. А в швидкості був наш рятунок!

Я згадав мудру пріорову раду — вино! Витяг з кишені пляшку і подав її Броніславі.

— Пийте і дайте князеві, вино надасть вам сили.

Вони випили: дійсно, вино наддало їм сили; ми пішли швидше. Але йти треба було добрих півверсти,— треба було бігти!

Тим часом Броніслава час од часу спинялася. В цьому вузькому хідникові не можна було ні взяти її на руки, ні підтримувати під руку. Я бачив, що вона ледве йде, і казав їй час од часу:

— Спиніться.

Вона притулялася до стіни і важко дихала... бліда, з почорнілими очима... Я дивився на неї,— серце завмирало,— мені здавалося, що вона ось-ось зомліє, але вона робила над собою надлюдське зусилля і знову подавалась вперед. Враз якийсь звук торкнувсь мого сторожкого вуха, я здригнувсь. Так, так, це був звук заліза... В цім вузькому хіднику звук котивсь, мов громовина по дроту. Ноги затремтіли... Я припав вухом до стіни — сумніву не було — "тривога".

Гончаренко і Стефан почули і зрозуміли, в чім справа,— вони спинились, мов вкопані, і глянули на мене.

— Хутко вперед,— скомандував я,— треба забігти за люфту, вони вилізуть нею... там вірьовки, а ми...

— Так що ж, ваше високоблагородіє,— перебив мене Гончаренко.

— Трезор?! Світе мій. Він там... вони побачать його... наявний доказ.

Вогнем обпекли мене думки, але щось треба було чинити.

— Вперед, вперед,— скомандував я,— виграючи час, стягнемо його!

Ми кинулись вперед. Спотикалися, падали, підводилися, а гомін за нами зростав.

Нарешті подих свіжого повітря, над головою зорі — люфта...

— Стоп! — скомандував я.— Гончаренко, нахились!

Гончаренко нахилився. Я миттю виліз йому на плече, висунув голову в люфту і тихо крикнув:

— Трезор!

Відповіді не було.

Я свиснув тихо — ні звуку. Ясно — собаки не було. Або його побачив хто, або він втік до містечка, до тієї хати, де ми спинились, або...

— Трезор! Трезор! — гукнув я ще раз. Дарма!

Я скочив з Гончаренкових плечей... добре, що в хіднику було темно, бо втікачі злякались би мого обличчя, тільки Гончаренко, здається, без слів зрозумів, яка небезпека загрожувала нам.

— Вперед, скільки сили,— вимовив я уривчасто й глухо.

Ми пішли вперед, але вже зовсім невідомим шляхом. З кожним кроком хідник понижувався, і то було добре, звуки наших кроків глушилися в глибині, а ліхтар вже й для мене ледве мріяв. Хідник завернув ліворуч... Куди він повернув? Може, збились? Пріор казав, що вся Шаровка на хідниках. Я загадав Гончаренкові спинитись, освітити стіни, другого ходу не було: рушили далі. Але йти можна було тільки помалу, в цій невідомій чорній спадистій пащі треба було освітлювати кожен крок. Швидко гомін за нами завмер. Коли ми їх не чуємо,— не чують і вони нас, заспокоював я себе... але Трезор?

Щодалі хідник спускавсь більш спадисто. Ми йшли вже з півгодини. Коли ж кінець цій страшній могилі? Я бачив, що Броніслава знемагає... Вже кілька разів підтримував я її за стан і стискав її руку, наддаючи мужності знесиленій дівчині, але знати було, що сили швидко залишать її.

На мою думку, ми мусили вже давно перейти під річкою. Десь вгорі над нами шумів ліс, блимали зорі, а ми, мов кроти, греблись тут під землею.

Хідник кружляв, завертав праворуч, ліворуч і спускався все нижче. Враз Гончаренко, що йшов з ліхтарем попереду, спинивсь, ми за ним.

— Що там? — запитав я.

— Так што нема ходу.

Я просунувсь вперед! Справді, хідник кінчався: склепіння спускалося нижче і змикалося з долом, мов стиснута паша: не було й сліду відтулини, якогось каміння, дверей — земля. Таж мусив бути вихід! А може, це завалилась земля і засипала нам шлях... І ми залишимось тепер навіки в цій передчасній могилі?!

Я взяв в Гончаренка ліхтаря і почав оглядати стіни, стелю, вони здавалися вибитими з одшліфованого каменю, але земля просто перед нами в кінці хідника здавалась м’якішою,— дійсно, вона осипалась.

Я підніс ще вище ліхтаря, і... радісний крик вирвався з грудей моїх: просто над головою я побачив щось довге, грубе, покручене.

— Корінь,— скрикнув я,— над нами дерево.

— Так що вірно, ваше високоблагородіє,— аж засапався з радощів Гончаренко,— тут, значить, йому й бути, десь завалило, замуляло землею... Одкопаємо!

— Чим?

— Руками одгребемо.

Вдвох не можна було працювати, Гончаренко почав перший, він накинувсь на землю, мов кріт.

— Візьми палаша.— Я добув палаша і передав його Гончаренкові. Робота пішла краще. Минуло хвилин з десять.

— Ну що? Як? — запитав я.

— Йдьоть! — од казав, важко відсапуючи, Гончаренко,— земля м’яка.

— Одпочинь. Дай я!

Я взяв з його рук палаша. Копати ним було незручно,— тим часом краще, як голими руками. Палаш вдарив в щось тверде, я заслав руку і радісно скрикнув:

— Знов корінь!

Радість наддала мені сили.

Враз палаш вдарився знов об корінь, потім збочив і пішов кудись аж по самий ефес... Я затаїв дух, впав на коліно, просунув у пробиту дірку руку і почув свіже повітря... пальці мої вхопили щось.

— Трава! Трава! — скрикнув я.— Вихід, кінець!

— Ваше високоблагородіє, так що дозвольте, я вже тепер сам, духом,— озвався радісний Гончаренко.

Я пустив його.

Тепер, здається, ми вже були врятовані.

Я підійшов до Броніслави, вона сиділа під стіною, голова її спустилася на груди, Стефан обхопив її за стан.

— Що з нею? — спитав я стурбовано.

— Зомліла,— одповів Стефан.

Але Броніслава почула мій голос, її вії затремтіли й підвелись. Вона глянула на мене глибокими темними очима, при тьмяному світлі ліхтаря я негаразд бачив їх, але я відчув той погляд, назустріч йому порвалось моє серце.

— Все життя... все життя...— промовила знов тихо Броніслава.

Якої треба було сили волі, щоб не впасти тут перед нею навколішки, щоб не вкрити її руки поцілунками, щоб не притиснути її до себе з усією силою молодого почуття і не проказати за нею: все життя, тут, там, навіки!

Стефан охопив лівою рукою стан Броніслави і простягнув мені правицю:

— Пане ротмістр,— заговорив він,— я зневажив вас, я не повірив вам, бо й в думці не міг осягнути такої шляхетності, яку виявили ви... Даруйте мені... розпач... зневіра...— Він гаряче стиснув мою руку, я відповів гарячим стисканням...— Коли доля судила нам вибратись цей

раз на волю, але коли й ні, пам’ятайте, пане ротмістр, що більшої вдячності, більшої пошани, яку я почуваю до вас,— людина почувати не може. І де б ми не були (він ніколи не відділяв її від себе) — думка про вас буде найкращою згадкою нашого життя. Друзі? — запитав він мене.

— Навіки,— одказав я.

Ми стиснули гаряче руки.

— Ваше високоблагородіє,— покликав Гончаренко,— лаз під корінням.

Я підійшов до нього. Тепер копати було легко: земля просто осипалася і котилась кудись. Свіже нічне повітря пливло до нас у цю чорну пастку, воно несло нам силу й надію.

Гончаренко хтів був лізти вперед, але я заборонив йому, я поліз перший. Висунув голову й плечі в дірку: одразу не можна було роздивитись, куди виходила вона. Ану я впаду одразу сторч головою в яке провалля?

Над діркою випинався здоровий корінь,— я вхопивсь за нього рукою і поплазував. Лізти було тяжко, але два, три рухи — і я був вже на волі!

Я вхопивсь обома руками за корінь, але ноги мої черкнулись землі, нашої землі, порослої травою, вкритої густо сухим листям. Не маючи часу роздивлятись довкола, поки вони ще сиділи в пащі землі, я повернувсь до лазу і тихо озвавсь Гончаренкові:

— Земля. Панну, панну вперед.

У відтулині з’явилася голова і плечі Броніслави, я допоміг їй, підхопив її та поставив долі, але вона не трималася на ногах. Ми стояли на згір’ї.

— Держіться за шию,— сказав я Броніславі і схопив її на руки. Вона обвила мою шию руками. Коси її впали... я почув її тепле дихання, почув, як затріпотіло її серце...

Два, три кроки і я поставив її на землю. Стефан і Гончаренко бігли до нас,— ми були на волі!

— Ну й відступ! — вирвалось в Гончаренка.

Тепер тільки оглянувся я: ми стояли на дні глибочезного провалля, страшні урвища підіймалися з обох боків, чорні дерева, високі, похилені, присадкуваті простягали своє гілля і, мов якісь велетенські потвори, сплітались круг нас патлатими руками. Вгорі високо над нами блимали далекі зірки.

— Ваше високоблагородіє! — скрикнув радісно Гончаренко,— та це ж той самий яр. А я ввесь час, як ото копав, думав собі: ну, як ми в нього поночі спустимося? Аж ось ми вже й на дні.

Так, це був той самий яр, той самий бурчак на дні. Тільки куди повертати — праворуч чи ліворуч? Все в голові моїй так запаморочилось, що я не міг відгадати напрямку.

— Ну, Гончаренко, гукай! — загадав я Гончаренкові.

Тричі прокричав пугач,— ми напружили вуха — відповіді не було. Вдруге крикнув Гончаренко,— ліс мовчав. Десь ми вийшли дуже далеко, може, свиснути?

Я свиснув довго, пронизливо, так, як свистів на Трезора. Пауза. Тиша, чути тільки, як суха гіллячка впала додолу. Знову свиснув,— відповіді не було. Треба було щось робити: чи поділитись на дві частини, — одним піти праворуч, другим — ліворуч, чи... Якісь звуки вчулися здалеку, наче бігло лісом... ближче, ближче... Може, це воротар? Може,

він тікає? Поспішає сповістити нас, що натрапили на наш слід? Що... Виплисти з виру і втопитись на самім бережечку. Ні, це вже було б понад людської сили!

А щось бігло легко та хутко. В проваллі було темно.

— Ховайтесь! — шепнув я Стефанові й Броніславі. Вони кинулись в гущавину, я теж хтів кинутись за ними, коли це якась здорова тварина кинулась мені просто в груди. Я вхопивсь за шаблю, але ту ж хвилину крикнув радісно:

— Трезор!?

Це був він. Трезор стрибав круг мене, лизав руки,— намагавсь лизнути обличчя, потім кинувсь від мене до Гончаренка,— він шалів, умлівав від радощів, що знайшов нас.

— Ну й розумний! Ну так що, ваше високоблагородіє, такого другого й не відшукати,— проказував Гончаренко, лащачи собаку,— побачив, значить, що не береть, дак назад нашими слідами до коней: без коней, мов, не поїдуть. Да коли б він там залишивсь, дак це б нам була капітуляція.

Спритність Трезорова таки справді врятувала нас.

Ми всі пожвавішали. Трезор побіг перед нами — ми рушили за ним. Іти було добре: дно провалля було рівне; очі наші, тепер вже звиклі до темряви, бачили і піскувату стежку, що біліла на дні. Іноді велетенські дерева сплітались гіллям над нашими головами, і тоді ставало зовсім темно. Страшне було місце, але сюди, та ще вночі, не кинувся б ніхто. На цей раз ми були врятовані. Вони, певно, кинулись до люфти, вибрались на вірьовці вгору, побачили заступи, розіслали по всіх шляхах патрулі, та сюди не втраплять. Ми з Стефаном вели під руки Броніславу. Час од часу вона одкидала назад голову і дивилася на ясну смугу неба,

на зорі, що діамантами мигтіли крізь чорні гілля дерев. їй, що стояла вже віч-на-віч зі смертю, життя здавалось тепер таким хорошим!

Трезор біг попереду, ми йшли за ним. Минуло хвилин з двадцять. Гончаренко гукнув тричі пугачем — і у відповідь ми почули здалеку: "Пугу, пугу, пугу!.."

Ми йшли вірно; яр ставав глибшим, урвища з обох боків виростали все вище, і незабаром ми побачили праворуч купу переплутаних стовбурів, гілок, дерев, що завалили весь правий бік провалля. Почулося тихе коняче іржання.

— Так що, ваше високоблагородіє, Лисий почув,— завважив радісно Гончаренко,— він пізнав голос мого коня, і хоч я не бачив Гончаренкового обличчя,— він ішов попереду нас,— але знав, що тепер він всміхається від вуха до вуха,— любив коня!

Ми перейшли там, де переводив нас воротар. Коні радісно заіржали, назустріч нам кинулась висока постать в темній киреї з відлогою на голові.

— Хай буде похвалене ім’я Господнє во віки вічні! — почули ми схвильований голос воротаря.

— Амінь,— одказали ми всі побожно.

— Я вже втратив надію... я думав, все загинуло, а тепер... князь, Броніслава! — воротар простягнув руку Стефанові.

— Пан Сошальський! — скрикнув радісно Стефан, стискаючи його руку.— Живий?

— Живий і з вами...

— З нами?..

— З вами за кордон і до наших легіонів... але...

— Пане Сошальський, любий пане Сошальський...— Броніслава простягла йому руку.

— Так, Славочко, старий пан Сошальський знов з вами,— одповів воротар, цілуючи просто в губи Броніславу.— Але, панове, треба хапатись. Стефане, маєте зброю?

— Ні.

— Ось,— він подав Стефанові пістоля,— тут два набої,— це, Славко, й тобі; а тепер сідаймо й гайда! Гляньте — перекинувсь Віз, пригасають зорі.

Я глянув вгору: справді, зорі вже грали не так яскраво. Сошальський взяв Броніславу на оберемок, всадовив її в шарабана, Стефан сів поруч з нею, ми скочили на коней, Сошальський підхопив віжки, і кортеж наш рушив.

Мене вразило одразу те, що віз котився якось м’яко, коні ступали нечутно. Еге, бувалий пан Сошальський дурно часу не гаяв: копита всіх коней і колеса воза було обкручено соломою. Дорога йшла рівно вгору, вона біліла в темряві ясною стягою; це було, мабуть, корито якогось весняного бурчака: білий пісок і камінчики позначили його шлях. Незабаром ми виїхали на гору, і вузенький шлях пішов густим лісом. Небо біліло, тепер на його сіруватому тлі чорне гілля дерев видавалось кублом покручених чорних гадів.

Ми їхали мовчки, чути було тільки іноді, як форкали тихо коні та часом колесо наскакувало на корінь, і тоді тихо стукав віз.

Броніслава не раз повертала голову до мене; я не міг побачити виразу її обличчя, вона не могла побачити виразу мого.

Сіріло.

Раптом віз спинився, ми спинили коні.

— Пане ротмістре,— озвавсь до мене Сошальський,— далі панові їхати не можна: контрабандисти свідків не люблять.

— А далеко ж ще до кордону?

— Тільки дві верстви: треба поспішати.

Я скочив з коня і підійшов до шарабана, Стефан і Броніслава теж вийшли з нього мені назустріч. Наблизилась хвилина прощання,— ми всі були схвильовані. Стефан обняв мене і вимовив глухим від хвилювання голосом:

— Не маю слів, але життя моє — ваше.

— Я залишусь тут,— звернувсь я до Стефана,— але коли ви переїдете кордон, стрельніть двічі з пістоля, щоб я знав, що все скінчилось добре.

— Гаразд,— одказав Стефан.

Я стиснув його обидві руки, він підійшов до Гончаренка, я підійшов до Броніслави.

— Пане ротмістре,— заговорила вона тихо уривчастим голосом,— ще одне прохання...

— Все, що скажете!..— занадто палко вирвались в мене ці слова.

— В замку залишилася бабуся... після нашої втечі почнеться трус в замку, арешти... її можуть схопити, заслати... Але її не знайде ніхто... вона вмре голодною смертю, як і сказала мені... Рятуйте!

— Де я знайду її?

— В каплиці є потаємний залізний покій... надушіть ліву сандалію ноги святого Вінцентія...

— Славко! — озвавсь з козел Сошальський.

— Так, так, прощавайте, прощавайте.— Броніслава зняла з свого пальця перстня і наділа на мій,— на спомин... на спомин... душа моя... навіки...

Я припав до її рук і обсипав їх поцілунками... Коли поцілунок має мову,— він сказав їй усе. Руки її затремтіли, щось гаряче впало мені на шию.

— Прощавайте, прощавайте... все життя...— Я вчув схвильований голос, стримане ридання. Вона вирвала свої руки і вскочила у шарабан. Коли б я схопив її в обійми, коли б притиснув до серця з усім палом свого безнадійного кохання, коли б укрив її обличчя, її перси, її стан дівочий поцілунками, гарячими, мов кров, коли б крикнув: "Спинись! Запишися зі мною. Глянь, зараз зійде сонце, зійде для нас, для щастя, для життя. Що — нації, релігії, держави?! Одна любов — єдине щастя на землі".

Чи встояв би проти цього категоричний імператив Канта? Я не сказав нічого,— він встояв.

Шарабан покотив, вона обернулась... махнула хустиною раз, два... коні завернули, шарабан зник в темній стіні лісу.

Я притулився до дерева і занімів — все круг мене пішло в темну прірву... Хвилини бігли чи спинились... я того не відчував...

Враз: ба-бах! — покотило лісом. Ба-бах! — вдруге, вони переїхали кордон, вони на волі.

Гончаренко підійшов до мене...

— Так що треба їхати, ваше високоблагородіє, пан отой розказав мені, як їхати,— навпростець, воно коротше, а все ж до ранку верстов п’ятнадцять треба зробити.

Я скочив на коня, в лісі розвиднювалося, збитись було не можна. Я хтів здушити коня острогами, але завважив, що одного острога й не було на мені. Де я загубив його?! Та не так він мені був і потрібний: добрий кінь і так порвавсь вітром.

XI

Гончаренко керував тепер всім; коли ми доїхали до берега лісу, він поскидав солому з кінських копит. Я не бачив нічого, не керував конем. Кінь біг за Гончаренком.

Було вже годин вісім ранку, коли ми доїхали до ружмайловського палацу. Браму було зачинено, але воротаря не було. Гончаренко і стукав, і кричав, ніхто не відповідав; він переліз через мур, одчинив браму, і ми в’їхали на тополину алею, а звідти на дворище.

Замок глянув на мене сліпими очима. Я скочив з коня, кинув Гончаренкові поводи і увійшов в свою кімнату. Все було в ній так, як я залишив вчора. З дзеркала на мене глянуло страшне обличчя, пошарпана одежа в листі, в землі.

Я зірвав з себе сюртука, чоботи і впав на ліжко.

Нічого,— крім надлюдської втоми. Небуття ту ж хвилину охопило мене.

Не знаю, скільки годин спав я, коли прокинувсь,— в хаті сутеніло. Я не розумів нічого,— хто я, де я, але поволі свідомість всього того, що сталося за ці дні, почала вертатися до мене. І серце стиснув такий жаль, такий пекучий жаль, який тільки в молоді літа рве наше серце.

Ніколи! Ніколи! Ніколи!..

Але жива! Війну закінчено, їм не буде де умирати, вона житиме й може... Враз щось стукнуло мені в голову: а стара графиня? Останнє прохання Броніслави. Я сів на ліжку: біля нього стояли виглянцьовані чоботи, на стільці лежала одежа вже перечищена, опоряджена; дотлівав жар у коминку, і Трезор лежав перед ним, одкинув всі чотири лапи та насолоджувавсь спокоєм і сном.

Все так, як і завжди. А льох, печера, камінь, страшний хідник? Це була дійсність чи кошмар?

Двері одчинились, на порозі з’явивсь Гончаренко, мій рух дав йому знати, що я прокинувсь.

— Так што все благополучно, ваше високоблагородіє,— відрапортував він мені.

— Що це — ранок, день чи ніч?

— Так што вже вечір, ваше високоблагородіє.

— Вечір? — я схопивсь за чоботи.

— Одного острога загубили, ваше високоблагородіє.

— Ану його! Одчепи й другого.

— Одчепити одчепив, та... воно не по формі та й...— обличчя Гончаренка все осумніло.— Треба буде змотатися до міста та й купити.

Це дрібне питання про загублений острог чогось його непокоїло. Життя загублене, а він бідкається за острог! Мене аж досада взяла.

— Що робиться в замку?

— Так што розбіглися всі, пустка; одну тільки бабу на пекарні знайшов, якоїсь вечері наварила, зараз принесу.

— Де Франц?

— Ні Франца, ні воротаря, ні садівника — розбіглись. Баба голосить. Це так, шо він, Франц, все їм розказав, ну й голосить баба, як за мертвими.

Я підвівсь і почав одягатись. Руки ще були не мої, думки поверталися важко і мляво. Я одягся і впав на крісло. Трезор кинувся до мене... Байдужою рукою полащив я вірного пса.

Гончаренко вернувсь з вечерею, я сів до столу.

— Ну, що чути? — запитав я Гончаренка.

— Ще нічого. Приходив вахмістр, дак я сказав, шо будити ваше високоблагородіє не можна. Знати, ще не чули нічого.

Я повечеряв і встав од столу.

— Ну, Гончаренко, це вже останнє,— сказав я,— давай свічку і йди за мною... ти ж чув... я піду до каплиці, а ти чекай мене в сусідньому покої... на випадок алярму42.

Вхідні двері палацу не були замкнені. Я пішов по сходах нагору, наші кроки гулко віддалися в порожняві покоїв. Я знав, що капличка була по лівім боці палацу; одні за одними відчиняли ми двері покоїв і нарешті спинилися перед високими стрілчатими дверима.

— Чекай тут,— сказав я Гончаренкові і сам відчинив двері. Так, це була капличка.

Вже стемніло, і в пітьмі на мене глянули суворі постаті святих, це були високі ікони у зріст людини, в дерев’яних рамах, вони висіли одна при одній круг усіх стін.

Готичні вікна з різнобарвними шибками, високе склепіння, вівтар без свічок, без лампад,— од всього цього віяло пусткою, холодом і сумом покинутого храму.

— Надушити ліву сандалію св. Вінцентія,— згадав я слова Броніслави. Але котрий з них святий Вінцентій? По чім пізнати? Вона не доказала, на іконах не було написів, і майже всі святі були в однакових сандаліях. Я почав душити сандалії всім підряд, передушив всім ноги і нарешті натрапив на святого Вінцентія, бо придушив ліву сандалію — і ікона подалася назад. За іконою була невеличка ніша, вузька, але довга. Вона була вибита в самій замковій стіні, в глибині висіло чорне розп’яття, перед ним горіла червона лампада; стара графиня сиділа в кріслі, пані Стецька в чорному вбранні сиділа долі, сперлася головою на руки. Чорне волосся збігалось по плечах і вкривало її всю, наче чорним платом. Обидві не поворухнулись,— вони чекали смерті.

— Графиня Броніслава прислала мене до вас,— озвався я,— переказати вам.

Стара глянула на мене, очі її зробились чорні і гострі, мов у кицьки, вона чекала останнього слова Броніслави.

— Що вони, вона і князь Стефан,— закінчив я,— на волі.

— На волі?! — Вона підвелась в кріслі, глянула на мене і знов впала.

Пані Стецька підвела голову:

— На волі? — проказала вона глухо.— По той бік нашого життя?

Графиня глянула на мене з ненавистю й холодним презирством.

— Ідіть,— сказала вона уривчасто,— або вбивайте і нас.

Я спалахнув.

— Графине, часу в нас небагато, щохвилини можуть прибути сюди з трусом, з арештами... можуть арештувати й мене. Слухайте ж і вірте тому, що все, що я кажу,— щира правда. Гляньте на цей перстень, його наділа мені на палець Броніслава, вона мене благала врятувати вас і довірила мені таїну вашого притулку. Слухайте ж, що сталося.

Вони обидві вп’ялись в мене очима, я оповів їм коротко всі наші пригоди і те, як крик Броніславиної мамки зірвав всю справу.

Вони слухали мене, очима ловили кожне слово.

— Вони живі, живі обоє! — скрикнула пані Стецька, зриваючись з місця.

— Вони вже за кордоном.

— О, Єзус-Пан! — Пані Стецька стиснула мені руки.— Пан ротмістр... пан ротмістр.

Вона притулилась обличчям до стіни і заридала.

Стара довго не могла одвести голосу, нарешті промовила тихо:

— Чим зможу я...

— Не дякуйте,— перебив я її,— я зробив те, що змушувала мене зробити моя совість. Ми маємо мало часу, треба обміркувати, як врятувати вас і вас, пані. Зміркуйте: ще вчора вночі довідались вони про те, що засуджені втекли, сьогодні шукали скрізь, завтра прийдуть сюди, почнеться трус, вам, пані,— звернувся я до Стецької,— не треба попадатись їм до рук.

— О, нізащо! Нізащо! — скрикнула Стецька, стискаючи руки, але графиня одказала твердо:

— Я не піду нікуди, стара вже я для того, лишіть мене, тут я умру, і труп мій залишиться в рідному гнізді.

— Не можу вас залишити тут... Броніслава благала мене... Пріор дасть вам притулок. Тут вас знайдуть, заарештують.

Вона не слухала, вона хтіла вмерти в Ружмайлові.

Нарешті ми вдвох з Стецькою умовили її. Я почав прощатися. Справді, з хвилини на хвилину можна було сподіватися трусу, арешту.

— З вами ми не побачимость ніколи,— сказала Отецька, простягаючи мені руку,— я перейду кордон, їду до Рима. Я присвятила себе Богові.

Я поцілував її руку.

— Ви допоможете графині?

— О, так,— одказала вона,— тут залишалася одежа пана пробоща...

— Будьте спокійні, я вряджу все...

— Ви побачите Броніславу?

— Так.

— Скажіть їй,— я спинився: що, власне, треба було їй сказати?

Пані Стецька пильно глянула на мене.

— Я скажу їй все,— додала вона тихо.

Я попрощався з ними і хутко вийшов з кімнати. Ми перейшли з Гончаренком всі покої і вернулись до своєї кімнати.

Будинок здавався мертвим, я теж.

Впав на ліжко — сну не було. Тепер згадувалась кожна найменша деталь цієї події, рух, слово... А поза всім випливала вже думка темна, як грозова хмара: "Що тепер буде?" Доказів моєї участі в їхній втечі не було жодних. Проте... І білі Шлітерові очі раз по раз дивилися на мене.

Але втома взяла своє, і я заснув важким сном.

Мене збудив пізно вранці Гончаренко.

— Ваше високоблагородіє, так що ротмістр Жолтков і поручик Турута ідуть до нас,— відрапортував він.

Я схопився. Двері розчинилися. До кімнати ввалився Жолтков, а за ним Турута. Турута був схвильований, видно було, що він ще не гаразд розумів, що сталося тут.

— Гляньте на нього,— крикнув з порога Жолтков,— та він спить, мов янголя, і не знає того, що сталося!

Ми привітались.

— Та в чім справа, що таке? — запитав я, хутко одягаючись.

— Що таке? Твої повстанці втекли!!

— Як? З льоху? Крізь землю?

— Саме якраз і крізь землю! Та ти послухай-но тільки! Казка та й годі! Тут з цими панами — що не крок, то зрада. Засадили їх не в льох, а просто в яму! Залізні двері — ні вікна, ні щілини, і, уяви собі, там, в тій ямі, був камінь, ну, простий сірий камінь, а то ж був потаємний хід до хідника, вони знали секрета, повернули той камінь і...

— Утекли?! — скрикнув я.

— Утекли ж. Та постривай, дай чим промочити горлянку — все розкажу.

— Та ми тут, як бачиш,— я розвів руками,— до панів не вхожі, але, Гончаренко, біжи пошукай!

— Знайду, ваше високоблагородіє! — Гончаренко повернувсь і вискочив з хати...

— Ну та кажи ж, як, що? Піймали? — засипав я Жовткова запитаннями, сам здивувався тому, як натурально удавав я здивування.

Жолтков почав мені оповідати все по одному: як вже по зміні вартових розчинили двері подивитись на ув’язнених і побачили порожній льох і повернутий камінь, кинулися у хідник, добігли до прокопаної вгорі відтулини, там ще висіла вірьовка, що вони нею вибралися нагору, не вспіли її відв’язати і вилізли по ній нагору... та навздогін... А куди? Де ділись, де сховались — мов у воду впали! Обшукали все містечко, перетрусили монастир, послали по всіх шляхах навздогін — не знайшли. Хтось їм допомагав,— закінчив Жолтков,— бо біля тої відтулини знайшли й заступи, і ломи, та й вірьовку хтось до дерева прив’язав. Хтось допомагав, хтось... А хто ж?

Щастя моє, що я одягався і тому міг і нахилятись, і одвертатись. Жолткову не впало в око моє хвилювання.

Турута все мовчав. Чи він догадувався, чи співчував утікачам?

Гончаренко приніс пляшку "токаю". Жолтков глянув на пляшку і причмокнув губами.

— Це, брат, штука! Де ти видер таке вино? — звернувсь він до Гончаренка.

— Так що взяв з їхнього льоху, що їм, змінникам, в зуби дивитись? — одказав завзято Гончаренко.

— Вірно, вірно, молодець! — похвалив Гончаренка Жолтков: — Бунтарі всі і зрадники.

Він налив собі, Туруті й мені; одпив і крякнув.

— Ну, за твоє ж здоров’я! Пропала, брате, твоя нагорода, але тим часом: будьмо здорові.

Турута простягнув до мене руку з чаркою, глянув мені в очі радісно й щиро і виголосив: — Fartis fortuna juvat43.

Ми чокнулись.

Жолтков налив собі знову.

— А знаєш, кому, власне, спало на думку ще раз після зміни вартових зробити перевірку? — звернувсь він до мене.

— Кому? — я повернувсь до Жолткова, це мені було справді цікаво.

— Шлітерові.

— Шлітерові?! — скрикнув я, й кров залила моє обличчя.

— Так, так, йому.

— Але ж яким чином?

— Яким чином? Німецький пацюк... вже йому щось муляло: чи заздрість до тебе, чи бажання вислужитись, чи передчував щось. Так от, уяви собі, ввечері пішов до чергового сам, а черговим був Кудрін — приятель його, от він і прийшов до нього: ходім подивимось, чи не втекли наші засуджені? Той не хтів іти, сміявся йому в очі, куди там тікати: камера без вікон, без стін — сама земля! Та отже німець намігся — пішли, а пташок вже й нема!

Я стояв приголомшений.

— Звичайно, нагорода, підвищення, тому-то він і заходжувався біля них! — Жолтков широко всміхнувся, налив собі ще, випив, обтер свої вуса і додав похмуро:

— Запобігав перед начальством, та не довелося потішитись нагородою.

— Як не довелося? — я здивовано глянув на Жолткова.

— Пішов в "безсрочний отпуск".

— Як? Що? — кинувсь я до Жолткова.

— Ранком після тієї ночі, себто вчора вранці, знайшли його мертвим в ліжку.

— Мертвим?! — Якби земля завалилася в мене під ногами, я б не так здивувався, як здивувався цим словам Жолтковим.

— Денщик зарізав, і не піймали — втік.

Глибоке зітхання вирвалось в мене з грудей, я впав на стілець. Жолтков не так зрозумів мій рух.

— Звичайно,— провадив він далі,— жалко... товариш... н-да... І того денщика розстріляти мало. Хоч, не тим будь спом’янутий небіжчик, жорстокий був і скупий, денщика свого за малу вину зеленою вулицею прогнав. Як просився,— не помилував... Н-да. Царствіє йому небесне, шельма німецька, душа в нього була не наша. Як пив, як в карти грав, все на копієчку і на чужу. Скнар! А знаєш, що в нього знайшли в кишені, коли акта складали?

— Що?

— Острогу офіцерську. Хтось згубив, а він підняв і сховав... Ха, ха, ха! Знадобиться, мов, колись...— Жолтков аж покотився од реготу.

Я почув, як мурашки побігли мені по руках і по ногах. На волосинку... на єдину волосинку од смерті... Такий доказ в його руках! Згадка про загублену острогу ошпарила мене,— я глянув непевно на свої чоботи... Остроги були на обох.

Гончаренко! Це він. Я глянув по хаті і побачив його, він стояв при дверях, рівний, мов струнина, руки по швах, обличчя закам’яніле, тільки в очах радість та хитрий вогник десь в глибині... Наших не піймаєш,— не на таких, мов, наскочили!

— Ну, вип’ємо ж за упокій німця, хоч вони й в упокій не вірять,— виголосив урочисто Жолтков, наливаючи чарки,— тим паче, що нам і робота немала: наказ перетрусити все в палаці, в парку, в лісі, щоб і миша не втекла! Ну! — він підняв чарку, ми чокнулись всі: — Дай же йому, Боже, там "на смотр" не спізнятись!

Признаюся, ніколи не перехиляв я склянки з більшим задоволенням, як цей раз.

З полку прибуло ще двоє офіцерів, і ми шпарко взялися до справи. Я виявив надзвичайну енергію: ми підняли весь ескадрон, перетрусили скрізь все. Мене тільки турбувала одна думка: чи встигли графиня і Стецька вибратись з двору, але Гончаренко знайшов хвилину і сказав мені тихо, що бачив, як світом вийшли з палацу старенький ксьондз і молода монашка.

Два дні перетрушували ми все й перешукували скрізь. Гончаренко трактував офіцерів вином, і час минав непогано. Нарешті Жолтков з

офіцерами повернулися до Шаровки і подали командирові рапорта, що жодного інсургента не знайшлося у всій околиці.

Історія закінчилася, в ній залишалось багато недомовленого, непевного... але обвинувачувати мене не було реальної підстави,— моє "alibi" було засвідчене всіма. Тим часом якась тінь висіла наді мною. Війну було скінчено. Я не мав охоти залишатись надалі в військовій службі, подав в одставку і повернувсь до себе на Полтавщину.

Багато років перебігло з того часу.

Я оселився в своєму селі. Мати вмерла і мусив я сам взятися до господарства. Часто згадував я Броніславу... Але зима зміняла осінь, літо — весну. Хвилі життя, як і хвилі моря, точуть каміння і скелі, підмивають кручі, замулюють береги.

Десять років минуло. Я одружився і був щасливий в моєму родинному житті, як ніхто. Минуло ще п’ять років, в мене було вже два сини і дочка. Сталася ще одна радість, Гончаренко закінчив свою службу і вернувся до мене... Трезор бідний, старий, вже майже сліпий, пізнав його, і радощам друзів, здавалося, не було б і кінця. Та пропав незабаром Трезор, почув свою смерть, пішов десь і не вернувся...

Одного разу поїхав я в господарських справах до Києва, було свято в Лаврі, я пішов до церкви. Прочан, народу, тиск! Ми виходили з церкви... Я звернув чогось увагу на огрядну жінку з рум’яним обличчям і веселими карими очима, вона виходила поруч з нестарим панотцем, тримаючи за руку підлітка-хлопця.

Щось знайоме, щось давнє пропливло в мене перед очима.

Ми пішли до трапезної. Дивно. Навскоси від мене посідали вони. Я знову глянув на неї пильно, вона теж глянула на мене пильно раз, другий, і я побачив в її очах жаль — болючий, глибокий.

Панотець і хлопчик підкріплялися, а вона не їла нічого.

— Ну, матушко,— озвався нарешті панотець,— час. Вони підвелись. Час було і мені. Я встав навмисно хутче, і ми зіткнулися з нею. Вона глянула на мене, вся почервоніла, але насмілилась і спитала тихо:

— Скажіть, будь ласка, чи я не помиляюсь... ви стояли колись з вашим ескадроном в Ружмайлові?

— Тася! — скрикнув я.

— Тася, Тася! — одказала вона радісно.— А це мій чоловік, це мій старший син.

Ми познайомились. Тепер я придивився до неї. Так, це була Тася, але її не можна було пізнати: з тієї любої Хлої вона зробилась огрядною жінкою, загрубілою від господарства і буднів життя.

Два-три моїх запитання про батька, про життя, про нових власників Ружмайлова. Вона відповідала — батько вмер, на парафії тепер її чоловік, Ружмайлово купив якийсь московський купець.

Але знати було, що вона має ще якесь питання, не наважується, але таки наважилась! Почервоніла і запитала тихо, несміло: "А поручик Турута живий, здоровий?"

Вона ще згадує його. Я розказав їй все, що знав про нього: що він служить, дослужився генерала, одружився, такий веселий, як і був.

Жаль глянув на мене з її очей. Ми попрощались. Я дивився їй вслід, вона пішла разом з панотцем і сином. Тихо пішла, покірно. А як вернеться додому?.. Чи не співатиме вона, гаптуючи біля вікна: "Не всі тії сади цвітуть, що весною розвиваються, не всі тії вінчаються, що люблятся та кохаються?"

Чи не втиратиме краєчком хустки очей?

Як кохала! Та й він веселий, молодий, чи ж не кохав він її? Чи не створені вони були одне для одного? Але — він офіцер, вона бідна квітка польова. О, вона побігла б за ним на край світу... Але він не озвався, вона не сказала.

І кожне пішло своїм шляхом, а невимовлені слова кохання каменем прикипіли до серця.

Ця зустріч сколихнула і в мені давні спогади.

Прийшов великий шістдесят перший рік — знищення кріпацтва, а за ним і шістдесят третій — останнє польське повстання.

Був літній вечір. Ми сиділи на терасі, хтось читав вголос новий часопис. Коли це загавкали собаки, чути було, як до ґанку під’їхали коні, козачок увійшов на терасу і сказав, що приїхав якийсь незнайомий пан і бажає мене бачити.

Я ввійшов до зали. Літній і зовсім незнайомий чоловік польського типу чекав на мене.

— Вишинський,— репрезентувавсь він.

Ми привітались... Я попрохав сісти. Гість добув з кишені великого пакета і передав мені.

— Давні приятелі доручили мені передати це панові до рук.

В його вимові чувся польський акцент.

Я взяв пакета.

— Пан дозволить?

— О, прошу, прошу.

В конверті були два листи і п’ять стофунтових купюр.

Гроші!? Звідки? Від кого? За що? Мабуть, в листі якесь доручення. Під одним листом стояло "Стефан", під другим — "Броніслава".

Рука моя затремтіла... кров припливла й одпливла з обличчя.

Стефан писав коротко: він кілька разів доручав приятелям довідатись про мене, розпитатися, де я, знайти адресу мою, щоб він міг вислати мені борг — ті п’ять тисяч карбованців, що я витратив на них. Він дякував ще раз за все, що я зробив для них.

Лист Броніслави був довгий.

"Дорогий, незабутній друже,— писала вона,— не знаю, чи ви забули за нас, чи ні, але я робила все можливе, щоб знайти слід ваш, та боялася скомпрометувати вас і сліду вашого не знайшла. Бабуся давно вже вмерла на моїх руках, упокоївся і пан Сошальський — наш фурман тієї страшної ночі, пані Стецька в Римі, в кляшторі кармеліток, вона щиро вітає вас. Мої обидва сини,— Віталій і Стефан,— зробили те, чого нам не поталанило зробити,— вони полягли в січі, разом з тими, що вмирали за отчизну. Коли вам віддадуть цього листа, ми будемо вже їхати океаном до Америки,— розбиті бурею пташині зграї збираються в новій землі. Та де б ми не були, завіти Ружмайлова залишаються в наших серцях. Прощавайте! Бувайте щасливі. Броніслава".

А під спадом ще стояло: "все життя..."

Лист затремтів в моїй руці. Категоричний імператив Канта — переміг.

Але проти мене сиділа незнайома особа, треба було взяти себе в руки. Я сховав гроші і листи і звернувсь до свого гостя:

— Я мушу дати розписку панові, то прошу до кабінету.

Ми перейшли до кабінету, незнайомий взяв в мене розписку і почав прощатися.

Я здивувався:

— Як, без вечері? То ж неможливо.

Та незнайомий не дав себе умовити.

— Прошу вибачити, поспішаю, до ночі маю бути в Козацькому.

Він поїхав. Більше я не мав звісток про них.

Дід змовкнув, сива голова схилилася на груди. В хаті стояла тиша... чути було тільки, як міряв годинник час, радість і горе, життя і смерть...

І здавалось мені, що сиві сувої минулого, розгорнені дідовим оповіданням, знову згортаються і осідають туди, в ту бездонну безодню, куди пішли всі людські радості, болі, надії, думки...

Діамантовий перстень блищав вічною красою в сумній півтьмі.

— Гончаренко, набий люльку! — гукнув дід.

28.11.1929 р.

_____

1 Костянтин Павлович — російський великий князь, брат Миколи I, на цей час був намісником російського імператора в Царстві Польському.

2 Йдеться про повстання декабристів 26 грудня 1825 р.

3 Можлива неточність. За наказом царя російське і польське війська збиралися в похід на революційну Бельгію, яка тоді виборювала свою незалежність.

4 Б а т а в и — військові лави.

5 Acharne — запеклим (фр.).

6 Egalité, fraternité, liberté'?— Рівність, братерство, свобода? (Фр.)

7 Коли б не поляки — навели б ми у Франції свої порядки, був би й Вісімнадцятий там, де Перший...— Тобто на французькому престолі. Тут авторка, певно, трохи наплутала, вкладаючи у вуста одного з героїв цю фразу. Річ у тім, що французький король Людовік XVIII помер ще 1824 р., його місце посів брат Карл X. Але Липнева революція 1830 р. скинула Карла X з престолу, французькі депутати призначили герцога Орлеанського королем, який прибрав ім’я Луї Філіппа I. Російський цар Микола I не визнавав нового французького короля, мав намір збройно поновити Карла X на престолі. Цьому намірові перешкодило повстання поляків.

8 ...принц Оранський, і Бобеліна, і грецькі ватаги...— Вільгельм Оранський (1533–1584) очолив боротьбу Нідерландів за незалежність проти іспанського короля Філіппа II; Бобеліна — багата вдова негоціанта, борець за незалежність Греції, командувала військовим кораблем; грецькі ватаги — авторка, як і в попередньому випадку, мала на увазі національно-визвольну боротьбу греків проти турецького панування (1821–1827).

9 Солдат не знає, що таке обов’язок, він підкоряється своєму командиру (фр.).

10 І н с у р г е н т и — повстанці (латин.)

11 В місті бились козаки і драгуни.— Йдеться про загони донських козаків.

12 О ф і ц и н и — флігелі (польс.).

13 Ж о л ь є р — жовнір, солдат (польс.).

14 Far nichte — неробство (італ.).

15 Р у т а — земля, якою громада наділяла священика. Роковщина, роківщина, рокове — річний збір з парафіян на користь священика.

16 Діоклетіан — римський імператор (284—305), відомий гоніннями на християн.

17 Х л о я — героїня любовного роману "Дафніс і Хлоя" грецького письменника Лонга (близько 2–3 ст.).

18 Cherche! — Команда собаці: шукай! (Фр.).

19 [...] — тут і далі пропуск в автографі.

20 Ш а б е л ь т а с — ремінь, на якому носили шаблю.

21 Terre a terre — приземлена (фр.).

22 К у в е р т — комплект столового посуду для однієї особи.

23 Віденський конгрес (1814—15) відбувся після поразки наполеонівської армії у війні проти військової коаліції європейських держав.

24 L’esclavage est aboli — рабство скасоване (фр.).

25 Ruthenae, national polones — ругенець, польської нації (латин.).

26 Так в автографі.

27 Йдеться про стихійні бунти народних мас (Вандея — у Франції, Гварільяси — в Іспанії).

28 Morituri — приречені на смерть (латин.).

29 Gloria victus! — Слава переможеному! (Латин.).

30 Легурність — повільність, поважність.

31 Mater dolorosa — скорбна мати (латин.).

32 П а й д и т и — вдаватися, щастити.

33 Р а к а л і ї — негідники.

34 Va banc — великий ризик (фр.).

35 "Реставровано року від Різдва Христового 1773" (латин.).

36 Хай буде воля твоя (латин.).

37 І с і! — команда собаці: сюди!

38 В і й с т я, війст — вихід.

39 С к л е п и — крамниці (з польс.).

40 К у ш! — команда собаці: лежи тихо!

41 Ц а л і — дюйми.

42 ...на випадок алярму — на випадок тривоги.

43 Ковбаснику доля допомагає (латин.).